

14556/14

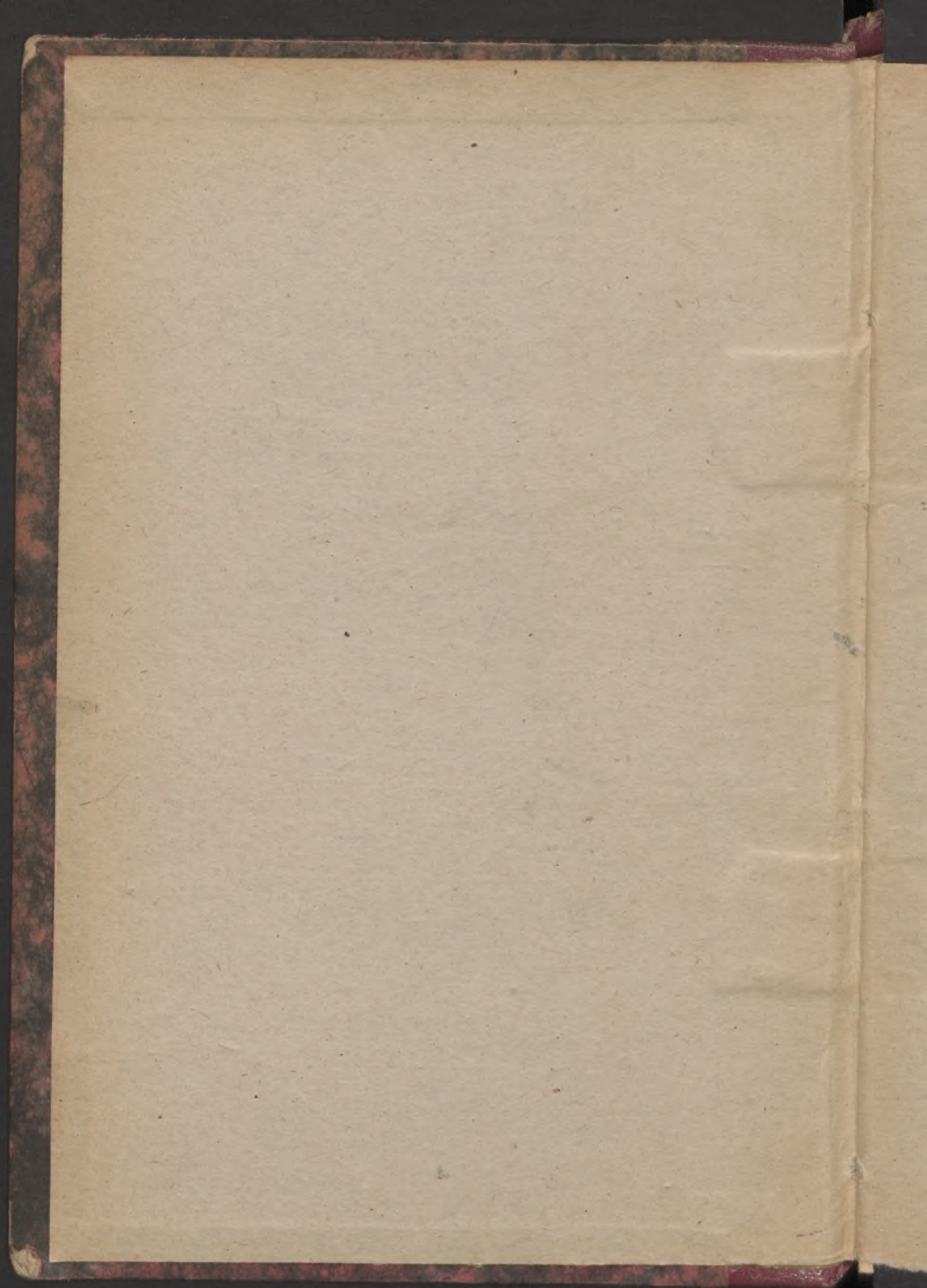
HEINE

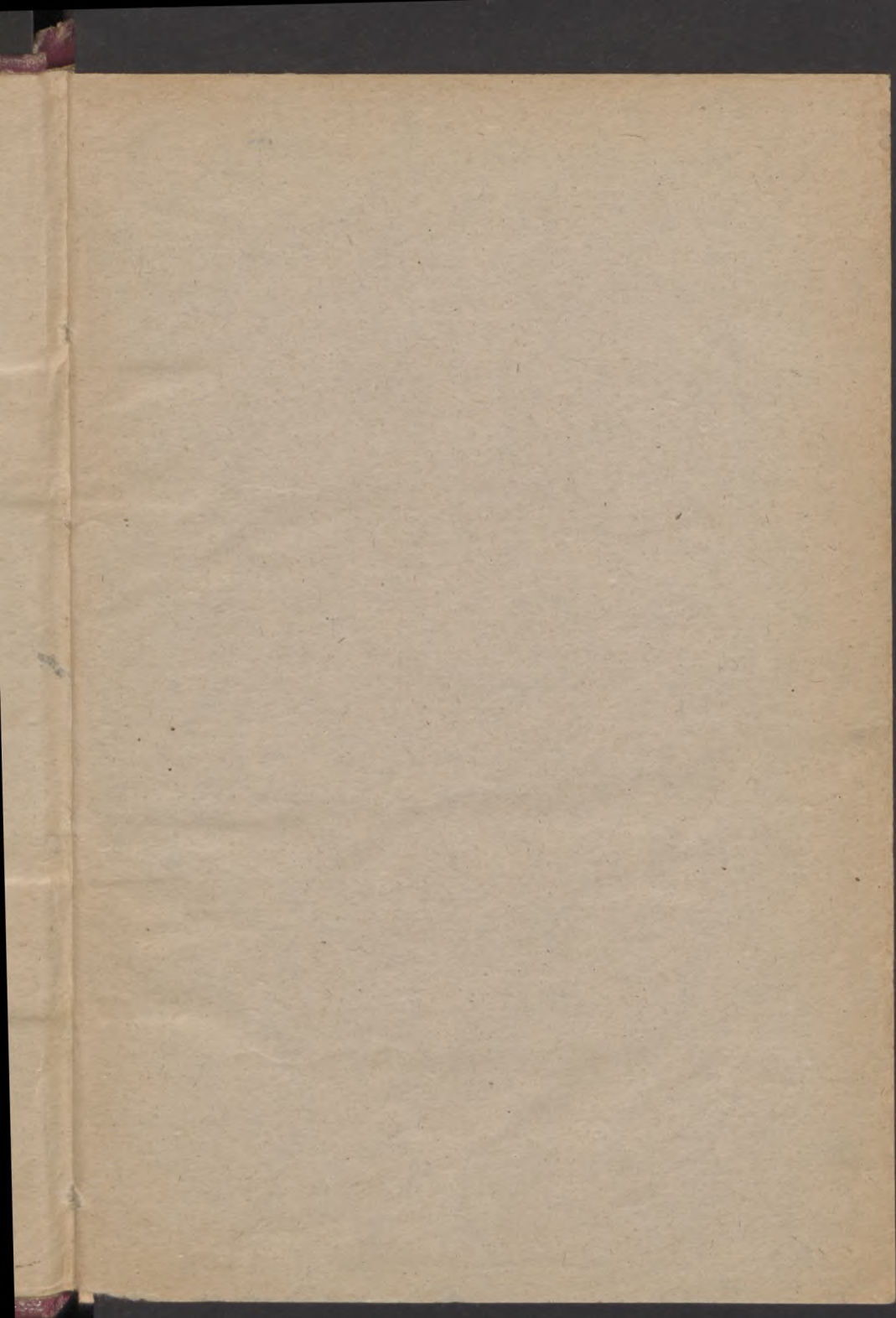
VALLÁS
ÉS
FILOZÓFIA

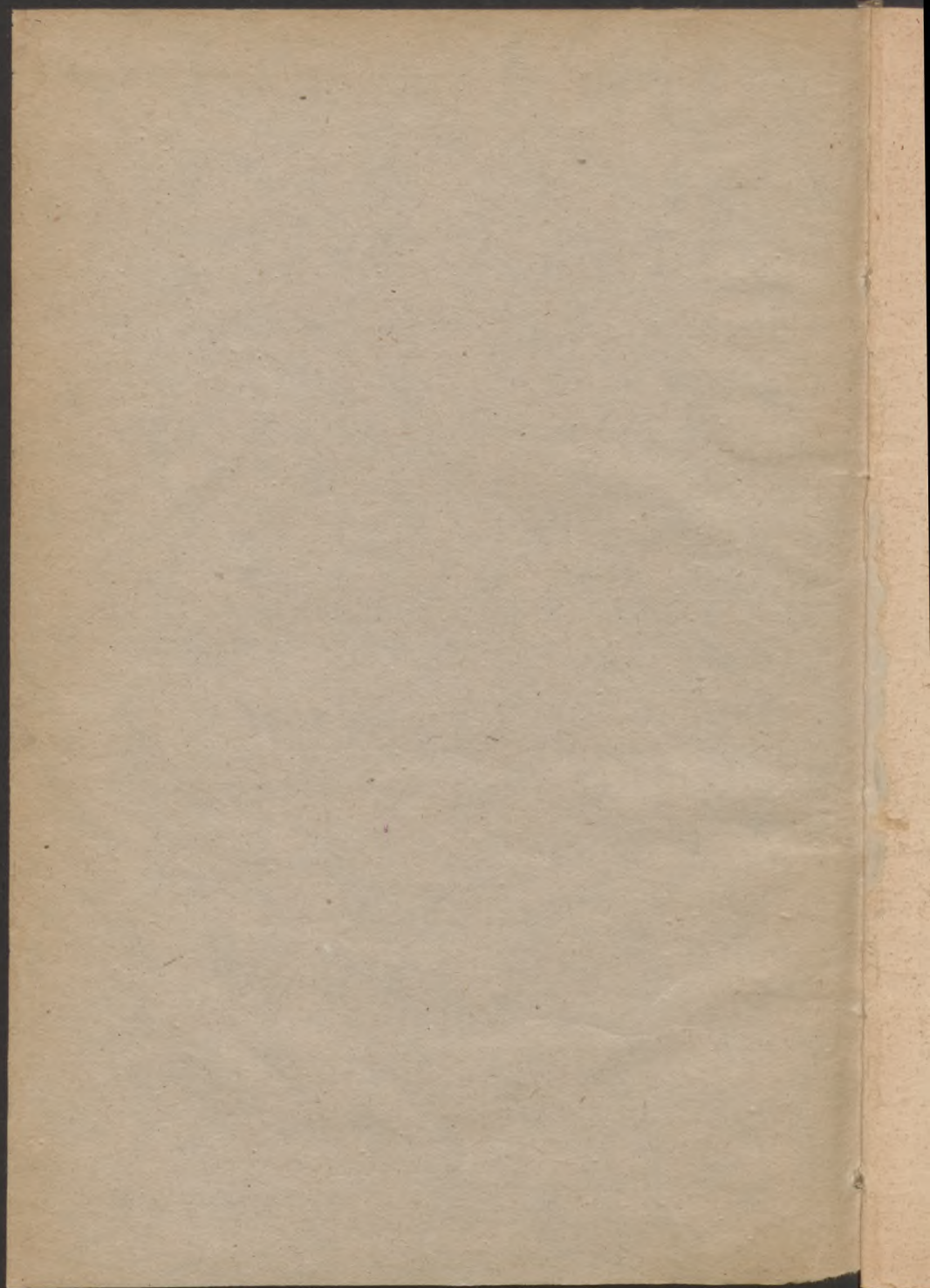
FORDITOTTA:
GÁSPÁR ENDRE

PHÖNIX KIADÁS

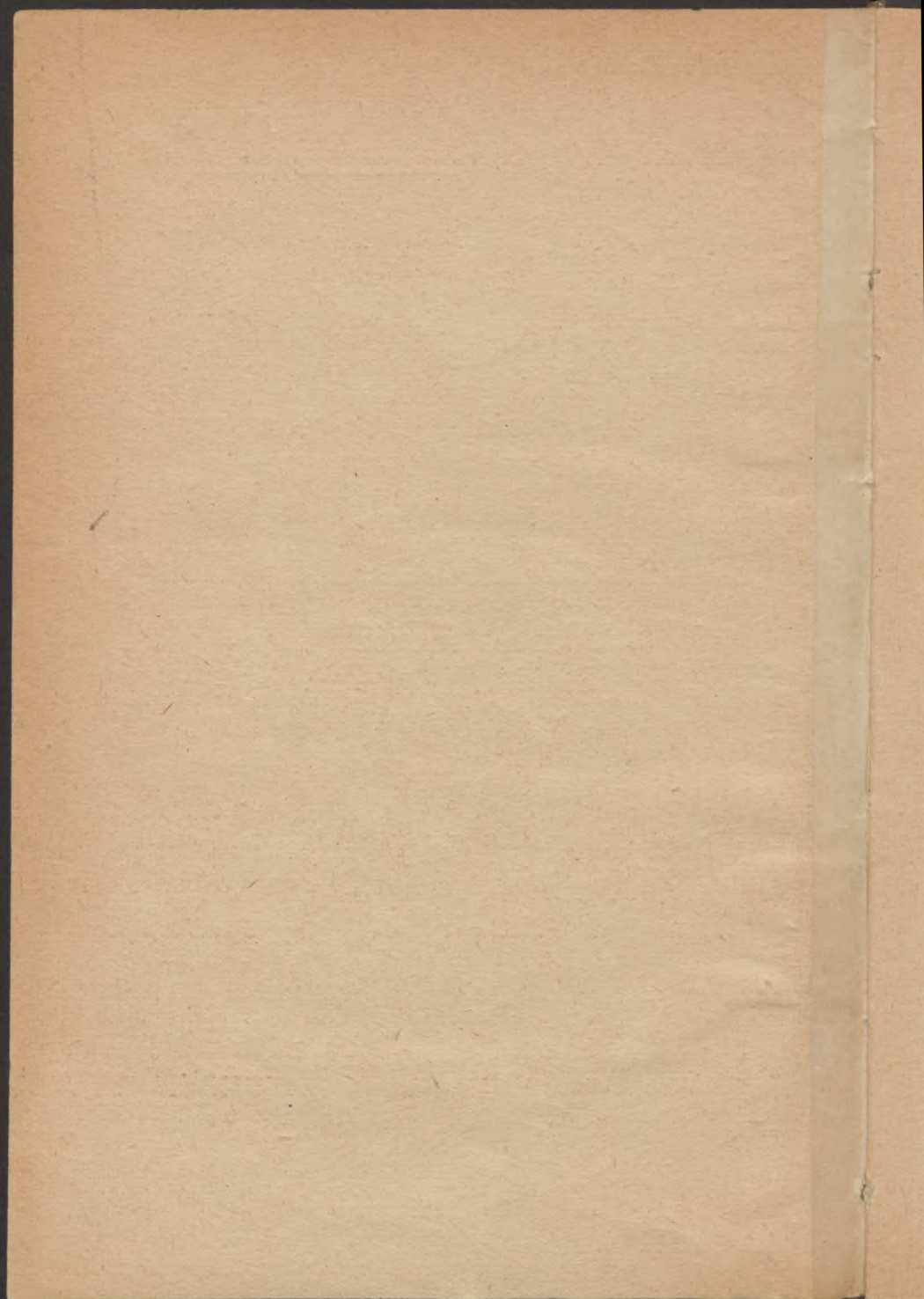

KLASSZIKUS ÍRÁSOK

Heinrich Heine :
Vallás és filozófia

HEINRICH HEINE:

VALLÁS
ÉS
FILOZÓFIA
(LÜTHERTŐL HEGELIG)

Fordította és bevezetéssel ellátta:
GÁSPÁR ENDRE

PHÖNIX KIADÁS
BUDAPEST, 1947

14 556 / 14

Felelős kiadó: Oravetz István Budapest, VI., Szondy-utca 44/b.

Márkus-nyomda Budapest, V., Bank-utca 5. — Felelős vezető: Márkus Géza

BEVEZETÉS

Heinrich Heine huszadik és harmincadik élet-
éve között ünnepelt költője volt hazájának. Jogo-
san énekelhette: „Ha a legjobb neveket említik,
köztük említik az enyémet is.” A költő azonban
nem érte be evvel. Politikus korban született és a
történelem zajlása mindig magával ragadta. Így
lett ugyanakkor, mikor halhatatlan dalokat írt a
szerelemről, a virágokról és a madarakról, egy-
szersmind politikai író. És mint ilyen, hazájának
egyik legtöbbet támadott, legtöbbet bántott és szí-
dalmazott embere. Az a Heine, akinek írásait azóta
is minden német könyvégető — utoljára a német
alsóbbrendűségi érzés inkarnációja, Göbbels —
máglyára méltónak ítélte és lángokba is vetette,
ha már őt magát — halála után majdnem száz év-
vel — nem hurcoltathatta Auschwitzba.

Ő maga ezt írta magáról: „Hajlamom termé-
szettől fogva bizonyos dolce far niente felé vonz.
Szívesen fekszem virágos gyepágyon, elnézem a
felhők halk vonulását és gyönyörködömivilágítá-
sukban. A véletlen azonban úgy akarta, hogy ebből
a csendes andalgásomból gyakran felriasszon a
sors egy-egy kemény oldalbalökeése; kényszerűen
részt kellett vennem a kor fájdalmaiban és harcai-
ban és részvételem ilyenkor komoly volt.”

Egyik legemlékezetesebb ilyen oldalbalökést
1830-ban kapta a sorstól. A gyűlölettel, értetlenség-
gel, a minden írói szabadságát fojtogató reakcióval
és cenzurával vívott hosszú harcai után csömörlöt-

ten és fáradtan töltötte ennek az esztendőnek nyarát Helgoland szigetén, az Északi Tenger partján, melynek fenségét senkiségi énekelte meg nála elragadóbban. Mint mindig, ekkor is gyógyulást, pihenést keresett ott. Csak néhány könyvet vitt magával, csupa időszerűtlen könyveket — és egy mindig időszerűt: a Bibliát. De gyógyulásába és pihenésébe ezuttal is beleszólt a történelem. Eljött július hónapja és Párisban kitört a forradalom. „Oda minden vágyam a nyugalomra — írta Heine. — Ujra tudom mit kell tennem... A forradalom fia vagyok és újra felkapom a fegyvereket, melyekre anyám olvasott rá varázsigéket... Elő a lanttal, harci dalt akarok énekelni, csillagokhoz hasonló szavakat, melyek a magasból lövelnek alá és felgyújtják a palotákat és megvilágítják a kunyhókat.”

Nincs maradása többé a szigeten. Ujra beleveti magát a harcba. De lelkesedése, amilyen érthető, olyan korai volt. A júliusi forradalom Franciaországban elsöpörte a feudalizmus utolsó mestersegesen őrzött maradványait, meghozta a burzsoázia győzelmét. Németországban azonban semmiféle változás nem következett. Csak az uralmát most már féltő feudalizmus elnyomása lett az addiginál is kíméletlenebb, a cenzura kicsinyesebb és ostobább. 1831 áprilisában Heine már így ír Varnhagen von Ense barátjának: „Közben eszeveszett dolgokat írtam, aztán a kandalióba dobtam őket... Mi lesz most? Előre látom a további reakciót, tele vagyok rossz sejtelmekkel és minden éjszaka arról álmodom, hogy csomagolok és Párizsba utazom, hogy friss levegőt szívjak, egészen átadjam magam új vallásom szent érzéseinek és talán végleg annak papjává szenteltessem magam.”

Az új vallás a saint-simonizmus. Erre már bőven vissza kell térnünk. Előbb azonban mondjuk el röviden a tényeket. Heine 1831 május 3-án érkezik Párisba. Ekkor még nem tudja, hogy a német-

országi reakció és személyes ellenségeinek gyűlölete minden elképzelésén túl fog tenni, hogy hazájába ezentúl már csak rövid látogatásra mehet, hogy egész további élete Párizsban fog lefolyni és hosszú betegség, a matrác-sír nyolcéves szörnyű szenvedése után itt fogja elérni a mindig hiába áhított nyugalmat a montmartrei temető fűzfái alatt. Életének utolsó szaka ez a negyedszázados emigráció.

Heine emigrációban keletkezett prózai írásainak egyik része a júliusi forradalom új Franciaországát igyekszik megismertetni a német közönséggel. A burzsoázia uralmához forradalmi úton eljutott Franciaország viszonyát ahhoz a németiséghez, amely továbbra is a feudalizmus igájában nyög és forradalmát azontúl sem fogja megvívni. Ez azonban csak egyik oldala Heine munkásságának. Mivel meggyőződése, hogy a két nemzet szellemi közeledése, szellemi javaik kölcsönös megismerése és kicserélése a fejlődés vonalába esik, magát pedig teljes joggal hivatottnak érzi a közvetítő szerepére; művei egy nem kevésbé jelentékeny része a francia olvasóközönséget igyekszik megismertetni a német szellemiséggel, a német irodalommal és tudománnyal. Írásainak ebbe a csoportjába tartozik az az 1834-ben megjelent, tehát meglehetősen emigrációja elején írott munkája is, melynek első magyar fordítását itt kapja az olvasó.

Megírásának céljáról és külső történetéről Heine maga tájékoztat a könyv első német kiadásának az említett év decemberében kelt előszavában. Az előszó így hangzik:

„Külön figyelmeztetnem kell a német olvasót, hogy ezek a lapok eredetileg egy francia folyóirat, a *Revue de deux mondes* számára és határozott időszerű célból íródtak. Részei ugyanis egy, a német szellemiség jelenségeiről szóló áttekintésnek, melyből egyes fejezeteket már előbb közöltem a francia közönséggel és melyek németül is megie-

lentek *Adalékok az újabb német szépirodalom történetéhez* címen. Az időszaki sajtó követelményei, annak gazdasági bajai, tudományos segédeszközök hiánya, francia elégtelenségek, valamint egy Németországban a külföldi sajtótermékekről megjelent törvény, melyet csak én reám alkalmaztak és egyéb efféle akadályok nem engedték meg, hogy az áttekintés különböző részeit időrendben és összefoglaló cím alatt adjam közre. Jelen könyv tehát, belső egysége és külső lezártága ellenére, csak töredéke egy nagyobb egésznek."

A német reakció Heine-gyűlölete a költő hálála óta sem csökkent, sőt időnként még elemibb erővel feltájtéckző gyűlölet látható gyönyörűséggel vetette magát erre a könyvre. Szinte minden német irodalomtörténet — a Heine korabeli kritikához hasonlóan — ráolvassa a költőre, hogy hozzáértés nélkül, léha felületességgel szól hozzá mélyesen komoly tárgyakhoz.

A vád megállapíthatóan alaptalan. Heine nem volt a szó szakmai értelmében filozófus, de a német filozófiával és vallástörténettel diákévei alatt s azután is behatóan foglalkozott, elsősorban kortársai munkásságát kitűnően ismerte és maga is „sokáig a hegelianusokkal őrizte a disznót”. Hogy a szakmai nyelvet szándékosan nem használja, arról és okáról ő maga nyilatkozik a mű elején, ezt a kérdést tovább firtatni tehát már csak ezért is céltalan. Felületességében pedig több a látszat, mint a valóság. Ezt a látszatot a könnyű olvashatóság, a tárgy belletrisztikus — gyakran szubjektív és anekdotikus — kezelése kelti. Igaz ellenben az, hogy a műből hiányzik az a német alaposság, amely legtöbbször csak vaskalaposság. Ez a hiány azonban inkább előny, mint hátrány.

Igaz továbbá az, hogy a mű ma is nagyon olvasásra méltó. Elsősorban azért, mert két egységes vezető szempontja, irányeszmeje van, s ezek

nemcsak érdekesek, de nem kis mértékben időse-
rűvé is teszik.

Az első következetesen — gáncsolói szerint természetesen erőszakoltan egyoldalú következe-
tességgel — keresztülvitt szempontot Heine maga
is kiemeli. Számára a német vallás és bölcsélet törté-
nete nem egyéb, mint a spiritualizmus és szen-
zualizmus harcának története. A kereszténység a
szellem, a kereszténységellenes pogányság és az
ugyancsak kereszténységellenes modern filozófia
ellenben a test egyoldalú kultusza: amaz spiri-
tualisztikus, emez szenzualisztikus. Amaz konser-
vatív, emez forradalmi.

*A gondolat egészen a saint-simonizmus eszme-
világából fakadt.* Saint-Simon, az utópisztikus szo-
cializmus egyik első modern tanítója, aki a „leg-
számosabb és legboldogtalanabb osztály” megsegi-
tését tűzte ki feladatául, 1825-ben halt meg, tanát
azonban hívei tovább fejlesztették. A saint-simo-
nizmus mozgalommá, majd szektává nőtte ki magát,
de vezetőinek torzszalkodása és a szenzualizmus-
nak a gyakorlatba is átvitt szélsőséges megfogal-
mazása, a „hús emancipációja” csakhamar kátyúba
juttatta. Heine nyomban Párisba érkezése után a
mozgalomhoz szegődött, barátságra lépett vezetői-
vel és eljárt a szekta gyűléseire. „Sokat foglalko-
zom mostanában — írja Varnhagennek 1832 máju-
sában — a francia forradalom történetével és a
saint-simonizmussal. Mindkettőről könyveket fo-
gok írni... Hogy a saint-simonisták újabban visz-
szahúzódtak, talán nagyon hasznára fog válni a
Tannak: okosabb kezekbe fog kerülni. Különösen
a politikai részt, a tulajdonról való tanítást jobban
ki fogják dolgozni. Ami engem illet, engem jobba-
dán csak a vallási eszmék érdekelnek benne, ame-
lyeket csak ki kellett mondani, hogy előbb-utóbb
megvalósuljanak. Németország a legerősebben fog
harcolni a spiritualizmusért; mais l' avenir est à
nous (de a jövő a miénk).”

Hogy mennyire saint-simonista mű a „Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland”, bizonyítja az is, hogy Heine a könyvet eredetileg jóbarátjának, Prosper Enfantinnek ajánlotta. Enfantin (1796—1864) a saint-simonisták egyik főpapja volt, aki utóbb a nőközösség hirdetésével nagyban hozzájárult a szekta széttöltéséhez. Heine így ír hozzá:

„Kívánsága volt Önnek, megismerni a Németországban az utóbbi időkben keletkezett eszmék előhaladását s megérteni az ország szellemi mozgalmainak kapcsolatát az Ön által hirdetett tan szintézisével. Köszönöm Önnek, hogy megtisztelt azzal a felszólításával, tájékoztassam Önt a dolgokról és örömömre szolgál, hogy ily módon alkalmam nyílik, Önnel a távolból érintkezni. (Enfantin éppen Egyiptomban járt.) Engedje meg, hogy Önnek ajánljam ezt a könyvemet: *azt hiszem megfelel az Ön gondolkodási irányának.*”

Heine könyve tehát első alapvető gondolatával, a spiritualizmus és szenzualizmus küzdelmének eszméjével a Marx előtti szocializmushoz kapcsolódik. Ebben az értelemben szellemtörténeti jelentőségű. Másik vezéreszméje viszont teljesen Heine eredeti megállapítása és röviden ebben foglalható össze: A német gondolkodás a tizenkilencedik században, de már azelőtt is ugyanazt a fejlődést tükrözi, mint a francia politika. *A szabadságért folyó harcot a franciák a politikában vívták meg, a németek a szellemi életben.*

Heine ezt a gondolatot is kidomborítja és következetesen végigvezeti munkáján. S evvel az eddig tárgyaltnál is jelentősebb lépéssel közeledik a szocializmushoz, itt már a *tudományos szocializmushoz*. A szocialista történetiszemlélet ugyanis ezt az álláspontot igazolta. A párhuzamosan haladó francia gyakorlat és német elmélet, tehát a politikai forradalom és a forradalmi filozófia között végsőleg ugyanaz a különbség, mint általában a

gyakorlat és az elmélet között. És melyik szocialistának nem jut itt eszébe Marx híres tétele (Thesen über Feuerbach, 13): „A filozófusok csak külfőléképpen értelmezték a világot; a cél azonban annak megváltoztatása.” *A németek az előbbit tették, a franciák az utóbbit:* ez Heine művének plasztikusan kidomborodó második alapgondolata.

Heine azonban még tovább ment és jósolt is ebben a könyvében. Megjósolta az addig késlekedő német forradalom közeli kirobbanását. Azt, hogy a forradalmi gondolkodást a forradalmi cselekvés fogja felváltani.

Ezen a ponton csalódott. A polgári forradalom, a feudalizmus rendjének a kapitalizmus rendjével való leváltása a múlt század második évtizede óta, a gyors ütemben iparosodó Németországban is aktuális lett. Be is következett, de nem a várt módon. A kapitalizmus Németországban is uralomra jutott, de nem a tömegek alulról jövő megmozdulása segítette uralomra. A forradalom felülről jött: a feudális rend uralkodó rétegei lettek kapitalistákká és vezették tovább az államot, a polgárság jóváhagyásával. Mert a német polgárság irtózott a tömeg megmozdulásától és nem akarta a politikai hatalmat természetes szövetségese, a proletáriátus segítségével hódítani meg, mint az Franciaországban történt. Hogy ezt elkerülje, a feudális osztályokkal szövetkezett. A junkerek kiküszöbölték a kapitalista fejlődés akadályait, „hozzáilleszkedtek a kapitalista fejlődés követelményeihez, a feltörekvő ipari burzsoázia kizsákmányoló érdekeihez” (Mehring), de megtartották régi hatalmukat az államban, csak az általuk szükségesnek ítélt mértékben hagyták benne részesedni a polgárságot. A változás árát az ipari- és mezőgazdasági proletáriátus fizette meg. A junkerállam fennmaradt, bár a junkerekből nagyiparosok és agrárkapitalisták lettek. Ez azonban természetes. Lenin szerint a felülről jövő forradalom, helyesebben a győztes ellenforra-

dalom azt jelenti, hogy az uralkodó osztálynak egy forradalmi helyzetben sikerül uralmát részben új módon, az elnyomás új módszereivel megszilárdítani.

Az elvetélt német forradalom helyett tehát a német ellenforradalom meghozta a burzsoázia *közvetett* uralmát. A közvetlen burzsoáuralom megvalósításának feladata a továbbra is esedékes forradalomra várt, melyet a polgárságnak a proletáriátus tömegeivel karöltve kellett megharcolniuk a feudalizmus ellen. Sokak szerint ez 1918-ban következett be. De vajon bekövetkezett-e? Ebben a forradalomban, melynek gyümölcse a weimari köztársaság lett, a burzsoázia nem a feudalizmus elleni harcban vívta ki a győzelmet és vette birtokába az államgépezetet, hanem a proletáriátus elleni küzdelemben. És szövetségesei itt is a feudális rétegek voltak, melyek a weimari érában is megosztották vele a hatalmat, sőt a hadseregben, a diplomáciában, a nagyipar és nagybirtok egyes szektoraiban továbbra is osztatlanul birtokolták. Ez maradt a helyzet 1933-ig. Ez az év, a hitlerizmus uralomra jutásának gyászos emlékezetű esztendeje, az új ellenforradalom dátuma. Ezt az ellenforradalmat már a burzsoázia egy legnépesebb része, a nácizmus eszméitől megfertőzött kispolgárság hajtja végre. S erre az ellenforradalomra már jócskán érvényes az a leírás, amely Heine könyvének végén található. Ugy hogy Heine végül talán mégsem volt rossz próféta...

Ismétlem: a könyvet irodalmi és kortörténeti értékén kívül két vezető szempont teszi ma is olvasásra és átgondolásra méltóvá. Emellett is figyelmet érdemel, hogy Heine a filozófia jelenségeit mindig kifejezetten *szociális jelentőségük szerint* vizsgálja és értékeli. Bizonyos, hogy ez nem materialista, szocialista történetírás — a termelési rend kérdéseit Heine nem is érinti —, de az idealista történetírói módszernél mindenestre lényegesen

közelebb áll hozzá. És minden részletében kiütözik Heine rajongó szabadságszeretete. A szabadságot ő a polgári forradalom győzelmétől várta. Liberális, sőt radikális polgári demokrata volt, ebben az értelemben forradalmár is. Sokszor ingadozott nézeteiben: itt következő művének egyértelmű pantheizmusát később visszavonta és sokéves betegségének nyomorában visszatért a deizmushoz, az egyistenhithez. Ezt állítja legalább ő maga utolsó még életében megjelent verskötetének, a legtöbb helyen szívbemarkolóan szép Romanzeronak utószavában. Ugyanitt azonban, még mielőtt Istenhez való megtéréséről beszélne, büszkén jelenti ki: „A politikában nem dicsekedhetem különösebb haladással. Megmaradtam azok mellett a demokratikus elvek mellett, melyeknek zsenge ifjúkoromban hódoltam.” Ugyanez az öntudat szóval meg abban a híres versében, melynek címe *Enfant perdu*:

*Szabadságharcos örszem, messzi posztón
Jó harminc évig álltam a sarat.
Nem vártam, hogy a győzelmet megosztom.
Tudtam: belőlem ép tag nem marad.*

*Álltam a vártán, nem aludva végkép,
Mint sátra mélyén sok jó cimbordm.
(Ha szundítottam volna, e derék nép
Bősz hörkolása horkant volna rám.)*

*Sok félelemben volt éjente részem
(Csak bárgyu nem fél) s ölt az unalom.
Hogy tovaűzzem, el-eltütyörészttem
Sok hetyke rimmel csengő gúnydalom.*

*Puskám kezemben, silbakoltam így én,
S ha láttam, hogy gaz ellen közeleg,
Hitvány hasába ügyesen röpitém
Jó patronom, mely friss volt és meleg.*

*Volt persze úgy is, hogy az ily gaz ellen
Nem volt lövésznek, jaj, ügyetlenebb
Nálam — nem szégyen, hogy tagadni kellien,
Vérem buzog — a testem csupa seb.*

*Egy seb a testem — új őrt vár a várta,
Új had pótolja az elhulltakat —
De legyőzetlen hullok el — bevált a
Fegyver — szívem volt csak, mi megszakadt.*

Heine demokratikus hitvallása első gyermekkori élményeiben gyökeredzett. Szülővárosa, Düsseldorf akkor francia megszállás alatt állott. A költő alig volt több tízévesnél, mikor egy reggelen — mint valamivel előbb Hegel a nyeregben ülő Világszellemet — ellovagolni látta tábornokai élén a végzetes oroszországi hadjáratára induló Napoleont. Heine Napoleon-imádata ebbe az időbe nyúlik vissza. Tudjuk azonban, hogy Napoleon katonái a megszállt országok számára akkor az emberi jogokat, az állampolgári egyenlőséget, a zsidók emancipációját, az egyenlőség, testvériség, szabadság nagy hármasságát jelentették. („Nem te magad győztél, hanem a kor lelke: Szabadság — melynek zászlóit hordta dicső sereged” — énekelte Berzsenyi is.) Ez a tény — hogy haladottabb társadalmi rendet képviselt — különbözteti meg a korzikai hódítót Hitlertől, a rablóimperialistától.

Heine tehát polgári demokrata volt. Németország akkori állapotában azonban ez azt is jelentette, hogy forradalmár volt: a polgári szabadságjogok harcosa. S ha másban ingadozott is, ezt a gyermekkori élményből, kisebbségi helyzetéből, zsidó származásából, üldöztetésekből és emigráns-sorsból táplálkozó hitvallását sohasem tagadta meg.

Azonban Heine tulságosan sokrétű egyéniség ahhoz, hogy maradéktalanul beleférjen egy kategóriába. Heine a proletáriátus szerepét is tisztán látta. Látta, hogy a negyedik rend a polgárságot

támogatja a feudalizmus elleni forradalmi harcokban, a győzelem után azonban, ha kell, ellene fordul és a saját céljaiért küzd tovább.

Heine polgári „hasadása” ott kezdődik, hogy egész szívvel az elnyomottak oldalán áll az elnyomók, az éhesek oldalán a jóllakottak, a szegények oldalán a gazdagok ellen. S mégsem csatlakozik feltétlenül a proletáriátushoz, mert uralomrajutásától ösztönös polgári aggodalommal a szellem többségét félti. Saint-simonista módra azt kívánja, hogy előbb műveljék ki és nemesítsék meg a proletáriátust, mielőtt odaengedik a hatalomhoz. A nyomor és igazságtalanság azonban felbőszíti. Két front, a polgárság és a proletáriátus frontja között hányódik — így jellemzi Ludwig Marcuse Heinéről írott szép könyvében, az első szocialista Heine-életrajzban, hőse helyzetét és az erről szóló fejezetnek azt a címet adja, hogy: *Egy polgári forradalmár tragédiája*.

Heine ily módon itt következő munkája megírása után sem tette meg a saint-simonizmustól — az utópista szocializmustól — a tudományos és osztályharcos szocializmushoz vezető lépést. De aki ezért el akarja ítélni, ne felejtse el, hogy ez a lépés különben is nehéz volt, s akkor csak keveseknek sikerült. És hogy nem szabad Marxnál marxistábbaknak lennünk. Mert Marx maga megbocsátotta Heinének ezt a polgári habozását. Igaz, hogy benső jóbarátja volt. Mikor Párisból kiutasították, ezt írta neki: „Csak azt sajnálom, hogy Önt nem csomagolhatom be!” Különben pedig így vélekedett róla: „A költők különös fickók, hagyni kell őket, hogy a maguk útját járják. Nem szabad őket a közönséges emberek mértékével mérni, sőt még a nem közönséges emberekével sem.” Egyébként Marx leányának, Marx-Aveling Eleonornak visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a két nagy ember közötti viszony Párisban a legszívélyesebb volt. Volt idő, mikor Heine naponként megfordult Marxék házá-

ban. Elkészült verseit olvasta fel a fiatal házaspárnak és Marx néha órákig segített neki egy-egy vers kicsiszolásában. Ha Heinét csalódás, vagy durva támadás érte, mindig ebben a meleg családi körben keresett vigasztalást, s különösen Jenny asszony emberséges szavai sohasem tévesztették el rá hatásukat.

Összegezésül: Heine itt következő műve a mondottak értelmében úgy olvasandó, mint a saint-simonizmus egyik legérdekesebb, történelmi és irodalomtörténeti értékű hagyatéka. Mint ilyen, első-sorban a szocialista olvasó számára tele van becses anyaggal: komolyabb mű, mint első olvasásra hínők vagy mint a német irodalomtörténészek leki-csinylése sejteti. Komolyabb, annak ellenére, hogy írója nem lett igazán szocialistává. Mert érzésében azért az volt. Csak akít a hit és az érzés szocialistává tett, írhatta a negyvenes évek híres takácslázadásáról szóló nagyszerű verset. (Angolra Engels fordította és mutatta be lelkes szavakkal az angol közönségnek.) Hadd csendüljön ki ez a bevezetés is Heine e talán legnagyobb versének ma is idő-szerű soralban:

TAKÁCSOK

Könnyük se csordul, csak ülnek zordul.

Előttük rokka, foguk csikordul.

„Ez a gyalcs Germánia szemfödele,

Három nagy átkot szövünk bele.

Szöjjük csak, szöjjük.

Átkos a bálvány, melyhez könyörögtünk,

Fagytól ha vacogtunk, éhen ha hörögtünk.

Vártunk, reméltünk több mint eleget,

Megcsalt, kicsúfolt, kinevetett.

Szöjjük csak, szöjjük.

Átkos a király is, urak királya,
Ki nem hederít a nyomor jajára.
Kinyúz belőlünk minden garast
S mint a kutyákba, golyót szalaszt.
Szójjuk csak, szójjuk.

Átkos hazánk is, hazug hazátok,
Hol csak gyalázat tenyész, meg átok.
Bimbóra gázol a durva láb.
S dögön a pondró hizik tovább.
Szójjuk csak, szójjuk.

Perdül az orsó, a rokka kattan.
Szövünk napot s éjt fáradhatatlan.
Ez a gyolcs Germánia szemfödele,
Három nagy átkot szövünk bele.
Szójjuk csak, szójjuk."

Heine 1797-ben született Düsseldorfban, zsidó családból. Gyermekkorának nagy élménye a francia forradalmi hadsereg bevonulása volt szülővárosába. Jogot tanult, de már diákkorában ráébredt költői elhivatása tudatára. Az akkor diadalmas romantikus költészet tanítványa volt, később oly népszerűvé vált lírai versei ennek a költői iskolának hatásait mutatják. De míg a romantikusokat a Napoleon bukása után beköszöntött ellenforradalmi korszak kevéssé kivétel nélkül a reakció kariaiba hajtotta, Heine prózai munkáiban, elsősorban nagy feltűnést keltő útleírásaiban a legforradalmibb hangot ütötte meg; ezekben a műveiben már úgy mutatkozott be, mint vérbeli publicista s a francia forradalom átmenetileg visszavert eszméinek lelkes harcosa. Nem csoda, hogy Németországban, ahol a feudális reakció a huszas években ismét korlátlanul uralkodott, csakhamar a leggyűlöltebb

emberek közé tartozott, ugyanakkor, mikor a maguk nemében tökéletes verseit a német nép egy-szersmindenkorra szívébe zárta. Álláshoz nem jutott, ellenségei mindent megtettek, hogy a tollat is kiűssék kezéből: ilymódon csak természetes, hogy az 1830-as párisi forradalom a legnagyobb vonzó-erőt gyakorolta rá. A harmincas évek eleje óta már emigráns, s az is marad élete végéig. Francia nőt vesz feleségül és munkáit részben már nem is a német, hanem a francia közönségnek írja. A várva-várt 1848-as forradalom már betegesen találja. Ettől kezdve fel sem kel többé betegágyáról, melyet „matrác-sír”-nak nevez. Irodalmi munkásságát azonban sokéves haldoklása alatt is töretlen erővel folytatja. Meggyötört testében már csak szelleme él, mikor befejezi a század egyik legfigyelemreméltóbb verskötetét, a matrác-síron írott verseket magában foglaló Romanzero-t. 1856-ban halt meg, a monte-martre-i temetőben fekszik. Irodalmi hagyatéka tökéletesen időtállónak bizonyult. Verseit a legádázabb junker-reakció sem tudta kitörölni a német nép lelkéből, világirodalmi hatása pedig szinte fel-mérhetetlen. Olyan költők tartoztak tisztelői, sőt bizonyos mértékben utánpótlói közé, mint Petőfi. Bis-marck Goethe után a legnagyobb német lírikusnak mondotta, Nietzsche pedig saját nyilatkozata sze-rint tőle tanult meg írni. Hogy mennyire élt még a náciizmus fertőjébe hullott Németországban is — ahol pedig a „Loreley”-t csak mint „ismeretlen költő” művét volt szabad közölni, a közkeletű iro-dalomtörténetek új kiadásában pedig meg sem eni-llítették —, épen a tájtétköz gyűlölettel tovább foly-tatott üldözés igazolja. Művei az elsők között vol-tak, melyeket a náci-reakció máglyára vetett.

GÁSPÁR ENDRE

ELSŐ KÖNYV

Németország Lutherig

A franciák újabban azt hitték, úgy juthatnak el legjobban Németország megértéséhez, hogy megismerkednek szépirodalmunk termékeivel. Ezen az úton azonban a teljes tudatlanság állapotából csak a felületesség színvonaláig emelkedtek. Mert szépirodalmunk termékei számukra mindig csak néma virágok, az egész német gondolat idegenszerű talány marad nekik mindaddig, amíg nem ismerik fel a vallás és a filozófia jelentőségét Németországban.

Mikor tehát erről a kettőről igyekszem némi tájékoztató magyarázatot adni, véleményem szerint hasznos vállalkozásba fogok. A feladat számomra nem könnyű. Mindenekelőtt kerülnöm kell egy, a franciáknál teljességgel ismeretlen műnyelv használatát. Pedig sem a teológia, sem a metafizika körmonfonságaiban nem vagyok olyan jártas, hogy képes volnék az ilyesmit a francia közönség szükségletéhez képest egészen egyszerűen és egészen tömören megfogalmazni. Ezért csak a nagy kérdéseket fogom tárgyalni, azokat, melyek a német hittudományban és bölcséletben szóhoz jutottak, csak szociális fontosságukat fogom megvilágítani és mindig figyelemmel leszek saját szemléltető eszközeim korlátozottságára, valamint a francia olvasó befogadóképességére.

Nagy német gondolkodók, ha véletlenül belekukkantanak ezekbe a lapokba, előkelő vállvonagatással fogják tudomásul venni az itt előadottak szegényes voltát. Mégis kegyeskedjenek meggondolni, hogy az a kevés, amit én mondok, világosan és érthetően van kifejezve, evvel szemben az ő műveik nagyon alaposak, mérhetetlenül alaposak, nagyon mélyértelműek, elképesztően mélyértelműek ugyan, viszont époly érthetetlenek is. Mit használnak a népnek a zárt csűrök, ha nincs hozzájuk kulcsa? A nép tudásra éhes és hálás nekem azért a kis karéj szellemi kenyérért, amelyet tisztességesen megosztok vele.

Azt hiszem, nem a lehetetlenség tartja vissza a legtöbb német tudóst attól, hogy népszerűen értekezzen a vallásról és filozófiáról. Azt hiszem, a saját gondolkodásuk eredményeitől való félelem gátolja őket abban, hogy ezeket az eredményeket a néppel közöljék. Jőmagamban nincs meg ez a félelem, mert nem vagyok tudós, én magam is nép vagyok. Nem vagyok tudós, nem tartozom Németország hétszáz bölcséhez. Ott állok a nagy tömeggel együtt bölcseségük kapui előtt, és ha valamilyen igazság kisurrant rajta és ez az igazság eljut hozzám, mindjárt tovább megy: tetszetős betűkkel papírra vetem, átadom a szedőnek, az kiönti ólomból és átadja a nyomdásznak, az ki nyomja és ettől fogva az az igazság mindenkié.

A vallás, amelynek Németországban örvendüink, a kereszténység. Azt kell tehát a következőkben elbeszélennem, mi a kereszténység, hogyan lett római katolicizmussá, hogyan lett ebből protestantizmussá és hogyan született meg a protestantizmusból a német filozófia.

Mikor hozzáfogok, hogy a vallásról beszéljek, előre megkérek minden jámbor lelket, igazán ne aggódjon semmitől. Ne féljetelek, jámbor lelkek! Nem fogják fületeket sérteni szentségtelen tréfák, Ezek ugyan még mindig hasznosak Németország-

ban, ahol még mindig a vallás hatalmának ellensúlyozásáról van szó. Mi tudniillik ma ott ugyanabban a helyzetben vagyunk, mint ti a forradalom előtt, mikor a kereszténység a legelválaszthatatlanabb szövetségben volt a régi rezsimmel. Ezt nem lehetett szétfűzni, míg amaz megtartotta befolyását a tömegekre. Voltaire harsány nevetésének kellett felhangzania, mielőtt Sámson bárdja lehullhatott. De ahogyan a bárd nem bizonyított semmit, a nevetés sem bizonyított be igazában semmit, csak hatásokat idézett elő. Voltaire csak testét sérthette meg a kereszténységnek. Összes tréfái, melyeket az egyháztörténetből merített, összes élcei a dogmatikáról és a kultuszról, a Bibliáról, az emberiségnek erről a legszentebb könyvről, Szűz Máriáról, a költészetnek erről a legszebb virágáról, a filozófiai nyilak egész dictionnaire-je, amelyet a papság ellen kilőtt: mindez csak halandó testét sebezte meg a kereszténységnek, nem belső lényegét, nem mélyebb szellemét, nem örök lelkét.

Mert a kereszténység eszme s mint eszme széttörhetetlen és halhatatlan, mint minden eszme. De hát mi ez az eszme?

Éppen mivel ezt az eszmét még nem fogták fel tisztán és külsőségeket tartottak a földolognak, a kereszténység története mindmáig hiányzik. Két ellentétes párt írja az egyház történetét és mond egymásnak állandóan ellent, de sem az egyik, sem a másik nem mondja meg soha határozottan, mi hát voltaképen a kereszténység középpontjául szolgáló eszme. Az az eszme, amely a kereszténység szimbólikájában, a dogmában és a kultuszban, de egész történetében is megnyilatkozásra tör és a keresztény népek valóságos életében jelentkezett. Sem Baronius, a katolikus biboros, sem Schröckh, a protestáns udvari tanácsos, nem fedí fel előttük, mi voltaképen ez az eszme. És ha a Mans-féle zsinatgyűjtemény összes fólíansait, az

Asseman-féle liturgiai kódexet és Sacarelli egész história ecclesiastica-ját átböngészték, akkor sem fogjátok megérteni, mi volt hát igazában a kereszténység eszméje. Mert ugyan mit láttok a keleti és a nyugati egyházak történetében? Amabban, a keleti egyháztörténetben nem láttok egyebet dogmatikai körmönfonságoknál, amelyekben az ógörög szofisztika támad új életre: emebben, a nyugati egyháztörténetben, nem látok egyebet fegyelmi, az egyházi érdekek körül folyó veszekedésnél, amelyekben az ó-római jogi kazuisztika és politika érvényesül új formulákkal és kényszerítő eszközökkel. Valóban, ahogyan Konstantinápolyban vitatkoztak a Logosról, úgy vitatkoztak Rómában a világi hatalomnak az egyházihoz való viszonyáról; és ahogyan ott a homouziós miatt, olyanféleképen civakodtak itt az investitúra felett. De a bizánci kérdések, hogy a Logos egy-nemű-e az Atyával, hogy Mária Istenanyának nevezendő-e vagy Emberanyának, hogy Krisztus eledel híján volt-e kénytelen éhezni vagy csak azért éhezett, mert éhezni akart — mindezen kérdések hátterében merő udvari intrikák állanak, melyeknek megoldása attól függ, mit rebesgetnek és vihorásznak a sacrum palatium termeiben, például, hogy Eudoxia bukik-e meg vagy Pulcheria — ez a hölgy ugyanis gyűlöli Nestoriust, kised viszonyai elárulóját, amaz meg Cyrillust gyűlöli, Pulcheria védencét: végső fokon minden asszonyi pletykán és fondorlaton fordul meg és a dogmában valójában az embert, az emberben pedig egy pártot üldöznek vagy támogatnak. Ugyanígy Nyugaton; Róma uralkodni akart; „mikor légiói elestek, dogmákat küldött a tartományokba”. Minden hitvitának alapja valamilyen római bitorlás: a cél az, hogy a római püspök főhatalma konszolidálódjon. Ez a szorosabb értelemben vett hitbeli kérdésekben mindig elnéző volt, de nyomban lángot okádozt, ha az egyház jogait támadták; nem sokat vi-

tatkozott Krisztus személyeiről, annál többet az Izidor-féle dekretáliák következményeiről; hatalmának közponosítására a kánonjogot használta fel, a püspökök beiktatását, a fejedelmi hatalom lealacsonyítását, a szerzetesrendeket, a papi nőtlenséget stb. De vajjon ez volt-e a kereszténység? Vajjon a kereszténység eszméje tárul elénk ezeknek a történeteknek olvasása közben? És mi ez az eszme?

Hogy történelmileg hogyan alakul ki és a jelenségek világában hogyan mutatkozik meg, már a Krisztus születése utáni első századokban kideríthető volna, ha nevezetesen a manichäusok és gnosztikusok történetét elfogulatlanul vizsgáljuk. Jóllehet az előbbieket eretnekek, az utóbbiakat gonosztevők hírében állanak és az egyház elkárhóztatta őket, befolyásuk a dogmatikára nem szűnt meg, szimbolikájukból fejlődött ki a katolikus művészet és gondolkodásmódjuk a keresztény népek egész életét áthatotta. A manichäusok végső alapjukat tekintve nem nagyon különböznek a gnosztikusoktól. A két egymás ellen küzdő principium, a jó és rossz harca mindkét felekezet tanításában megtalálható. Az egyik, a manichäusoké, az óperzsa vallásból vette ezt a tant, ahol Ormuzd, a fény, ellenségesen állt szemben *Ahrimannal*, a sötétséggel. A másik, a tulajdonképeni gnosztikusok felekezete, inkább a jó principium eredeti létezésében hitt és a rossz principium keletkezését emanációval magyarázta, aeonok nemzedékeivel, amelyek annál zavarosabbakká válnak, minél távolabb kerülnek eredetüktől. Cerinthus szerint világunk megalkotója korántsem a legfőbb istenség volt, hanem annak csak egyik emanációja, az aeonok egyike, a voltaképeni Demiurgos, aki lassanként elfajzott és most mint gonosz principium ellenségesen áll a legfőbb Istenből közvetlenül fakadt Logosszal, a jó principiummal szemben. A gnosztikus világszemlélet ó-ind és magával hozta az Isten

et caro factum est

testté válásáról, a hús sanyargatásáról, a lelki magábamélyedésről szóló tanítást, kialakította magából az aszketikusan szemlélődő szerzetesi életet, amely a keresztény eszme legtisztább kivirágzása. Ez az eszme a dogmatikában csak nagyon kuszán, a kultuszban pedig csak nagyon zavarosan fejeződhetett ki. Mégis mindenütt azt látjuk, hogy előtérbe lép a két principiumról szóló tan; a jó Krisztussal szemben áll a gonosz Sátán; a szellem világát Krisztus, az anyag világát Sátán képviseli; amazé a lélkünk, ezé a testünk; és ehhez képest a jelenségek egész világa, a természet eleve gonosz és Sátán, a sötétség fedelme, vele akar bennünket a kárhozatba csalni. Ezért van szükség arra, hogy az élet minden érzéki örömről lemondjunk és testünket, Sátán adományát, sanyargassuk, hogy a lélek annál felségesebben szárnyalhasson a fénylő magasba, Krisztus sugaras birodalmába.

Ez a világszellemlét, a kereszténység voltaképeni eszméje, hihetetlen gyorsasággal elterjedt szerte az egész Római Birodalomban, akárcsak egy ragadós betegség. A kórság az egész közép-koron át tartott, hol lázas düh, hol ellankadás alakjában, s még mi modernnek is minden tagunkban érezzük a görcsöket és gyöngeséget. Sokan meggyógyultak már közülünk, de ők sem tudnak elmenekülni az általános kórházi levegőtől és mint az egyetlen egészséges egy csomó nyavalyás közt, boldogtalannak érzik magukat. Ha az emberiség egykor visszanyeri teljes egészségét és a béke ismét helyre áll test és lélek között, úgy, hogy megint az eredeti összhang uralkodik közöttük, az ember csak nehezen fogja megérteni a mesterséges pört, amelyet a kereszténység szított kettőjük közt. A boldogabb és szebb nemzedékek, a szabadon választott párok ölekezésének gyümölcsei, az öröm vallásában felnőve, bánatosan mosolyognak majd szegény elődeiken, akik búskomoran elhú-

zódtak e szép világ minden élvezetétől és a meleg, színes érzékiség kiölése árán szinte hideg kísértetekké sápadtak! Igen, határozottan mondom, utódaink szebbek és boldogabbak lesznek nálunk. Mert én hiszek a haladásban, hiszem, hogy az emberiség boldogságra rendeltetett, ilymódon tehát nagyobb véleményem van az istenségről, mint azoknak a jámbor embereknek, akik botorul úgy vélekednek, hogy pusztán szenvedésre teremtetten az embert. Én már ideleinn a földön szeretném szabad politikai és gazdasági intézmények révén meghonosítani azt az üdvösséget, amelyben a jámborok véleménye szerint csak ítéletnapján lesz részünk az égben. Lehet, hogy ez is, az is dőre reménység, és az emberiség számára nincs feltámadás, sem politikus-morális, sem apolitikusan katolikus értelemben. Lehet, hogy az emberiség örök nyomorra rendeltetett s a népek örök időkre arra vannak kárhoztatva, hogy zsarnokok tapossák, azok cinikostársai kizsákmányolják és lakájai kicsúfolják. Oh jaj, ez esetben mégis ragaszkodnunk kellene a kereszténységhez, akármennyire átláttuk tévedését, barátsuhában és mezítláb végig kellene járnunk Európát, minden földi javak hívságát és lemondást prédikálva, a megostorozott és megcsúfolt emberek elé odatartva a vigasztaló feszületet és halálunk utánra megígérve nekik odaönn mind a hét mennyországot.

A föld hatalmasai talán épen azért vannak meggyőződve arról, hogy népeiknek szükségük van a kereszténységre, mert bizonyosak a maguk többségében és eltökélték magukban, hogy azt mindig vigasztalásunkra fogják felhasználni. Alapjában tehát gyöngéd emberi érzés, hogy a valóság fenntartásán annyira fáradoznak!

A kereszténység végső sorsa ilyenképen attól függ, hogy szükségünk van-e még rá. Ez a vallás jótétemény volt a szenvedő emberiség számára tízezer éveken át, gondviselészerű, isteni

és szent volt. Minden, amivel a civilizációt elősegítette, mikor az erőket megszelídítette és a szelídeket erősítette, a népeket egyazon érzéssel és egyazon nyelvvvel összefűzte, s amit védői még azonkívül dicsérőleg elmondanak róla, mindez eltörpül amellett, hogy mekkora vigaszt jelentett önmagában az emberiségnek. Örök dicsőség illeti meg ama szenvedő Isten szimbólumát, a főviskoronás Megváltót, a keresztfeszített Krisztust, akinek vére úgyszólván enyhítő balzsamként csörgött az emberiség sebeire. Kiváltkép a költő fog tisztelettel adózni e szimbólum borzadályos fenségének. A középkor művészetében és életében kifejeződő szimbólumának egész rendszere mindenkor csodálatra fogja gerjeszteni a költőket. Valóban, mi csoda roppant következetesség van a keresztény művészetben, jelesen az építészetben! Milyen bámulatos összhangban állanak a gótikus székesegyházak a kultusszal, milyen gyönyörűen nyilatkozik meg bennük az egyház eszméje maga! Itt minden felfelé tör, minden átlényegül: a kő ágakat hajt és lombot és fává terebélyesedik; a szőlőtőke és a kalász gyümölcse vérré és hússá válik; az ember istenné lesz, Isten pedig tiszta szellemmé! Költők számára dús, kiapadhatatlanul drága anyag a középkori keresztény élet. Csak a kereszténység által alakulhattak ki a földön azok az állapotok, amelyek olyan merész ellentéteket, olyan tarka fájdalmakat és olyan kalandos szépségeket rejtnek magukban, hogy azt kellene hinnünk, ilyesmi sohasem létezett a valóságban, ez egész egyetlen óriási lázálom, egy örült isten lázálma. Ugy látszott, mintha a természet maga öltött volna akkor fantasztikus jelmezt; az ember pedig, noha elvont tépelődéseiben elmerülten, bosszusan fordult el tőle, mindazonáltal kénytelen volt olykor meghallani a hangját, mert ez a hang olyan borzadályosan édes, olyan rémületesen szerelmes, olyan ígérettel teljes volt, hogy az ember önkéntelenül

hallgatódzni kezdett és mosolygott, megijedt vagy éppen halálósan belebetegedett. A bázeli fülemüléről szóló történet jut eszembe, s mivel alkalmasint nem ismerik, el is beszélem.

1433 májusában, a zsinat idején, egy papi társaság sétára indult az egyik Bazel melletti erdőben, prelátusok és doktorok, minden rendű és színű barátok. Theológiai véleménykülönbségeken vitakoztak, disztingváltak és argumentáltak vagy *annátákon*, egyházi javadalmak várományosságán és *rezervációkon* civakodtak, vagy azt firtatták. Aquinói Szent Tamás tekintendő-e nagyobb filozofusnak vagy Bonaventura — mit tudom én! Hirtelen azonban dogmatikus és elvont vitájuk kellősközeppen egyszerre megállottak, mintha cöveket vert volna a lábuk egy virágzó hársfa előtt. A fán egy madárka leglágyabb és legédesebb dalait ujjongta és nyögdcisélt. A nagytudományú uraknak soha nem ismert boldogság költözött tőle a lelkükbe, skolasztikus furfanggal tele szívüket át-meg-átjárták a meleg tavaszi hangok, érzéseik felébredtek tompa téli álmukból és ámult elragadtatással néztek egymásra. Akkor végre egyikük azt az éleselméjű megjegyzést tette, hogy a dolog bizonyára nincsen így rendjén, hogy a fülemüle esetleg ördög és ez az ördög andalító énekével iparkodik őket elvonni keresztényi beszéd tárgyuktól, paráznaságba és egyéb édes bűnökbe csalván őket. És nyomban hozzálátott az ördögűzéshez, nyilván az akkor szokásos formulával: *Adiuro te per eum, qui venturus est, iudicare vivos et mortuos etc., etc.* Erre a varázslatra a madár állítólag ezt felelte: „Igen, gonosz szellem vagyok!” — és nevetve továbbrepült. Akik azonban énekét hallották, még aznap ágynak dőltek és nemsokára meghaltak.

Ehhez a történethez nem kell magyarázat. Teljesen magán viseli egy olyan kor szörnyű belyegét, amely minden kedvesben és bájosban az ördög művét szimatolta. Még a fülemülét is meg-

rágalmazták és keresztet vetettek, ha megszólalt. Az igazi keresztény aggódva elzárt lélekkel járta a virágos természetet, mint valami elvont kísértet. A kereszténynek ezt a viszonyát a természethez talán részletesebben ki fogom fejteni egy későbbi könyvemben, ha majd az új-romantikus irodalom megértése céljából alapos vizsgálat tárgyává teszem a német néphitét. Egyelőre csak annyit jegyzek meg, hogy a német tekintélyektől félrevezetett francia írók nagy tévedésben vannak, ha feltételezik, hogy a néphit a középkoron át mindeütt ugyanaz volt Európában. Csak a jó principiumról, Krisztus országáról uralkodtak Európa-szerte ugyanazok a nézetek; erről a római egyház gondoskodott és aki ezen a ponton eltért az előírt véleménytől, eretnek volt. De a rossz principium, Sátán országa felől a különféle országokban különféle nézetek voltak elterjedve és a germán északon merőben más képzeletei voltak az embereknek róla, mint a román délen. Ez abban lelte magyarázatát, hogy a keresztény papság az útjában talált régi nemzeti isteneket nem vetette el mint üres agyrémeket, hanem valóságosan létező lényeknek tekintette őket, csak éppen amellet kardoskodott, hogy ezek az istenek csupa ördögök és ördögi emberek, akik Krisztus győzelmével elvesztették az emberek feletti hatalmukat és most kéjjel és ármánnyal igyekeznek őket bűnbe csalni. Az egész Olympus levegős pokollá lett és ha a középkori költő még olyan szépen énekelt is a görög istenmondákról, a jámbor keresztény csak kísérteteket és ördögöket látott bennük. A szerzetesek sötét hiedelme a szegény Vénuszt sujtotta a legkegyetlenebbül; éppen ő Belzebub leányának számított és a jó Tanhüser lovag egyenesen a szemébe mondja:

Szépséges Vénusz asszonyom,
Boszorka vagy te mégis!

Ezt a Tanhüsert ugyanis annakidején a Vénuszhegynék nevezett csodabarlangba csalta. Erről azt hiesztelte a monda, hogy a szép istennő ott leányzóival és ágyasaival játék és tánc közegette a legledérebb életmódot folytatja. Minden szemérmessége mellett még a szegény Diana sem kerülte el ugyanezt a sorsot: ő állítólag éjjelenként csatangolt nimfáival a erdőben, innen ered a vad falkáról, az elátkozott vadászról szóló monda. Benne még teljes egészében érvényesül a valaha isteni elem lezüllésére vonatkozó gnosztikus nézet és az alábbi nemzeti hitnek ebben az áthasonulásában mutatkozik legmélységesebben a kereszténység eszméje.

A nemzeti hit Európában, északon még sokkal inkább, mint délen, pantheisztikus volt, misztériumai a természetimádás egy fajtájából eredtek. Minden elemben csodálatos lényeket tiszteltek, minden fában egy istenség lélekzett, a jelenségek egész világa át volt istenülve; a kereszténység visszajára fordította ezt a nézetet és az átistenült természet helyére egy átördögült természet lépett. A római műveltséggel együtt délen uralkodó görög mondavilág derűs, a művészettől megszépített képzelet azonban nem volt olyan könnyű átváltoztatni rút, riasztó ördögi torzképekké, mint a germán istenségeket: ezeket persze nem különleges művészi érzék formálta ki és már annakelőtte olyan mogorvák és zordak voltak, mint maga az egész észak. Ezért nem alakulhatott ki nálatok Franciaországban olyan konok-rémes ördögiség, mint nálunk, itt még a szellem és varázsvilág is megőrizte derűs alakját. Milyen szépek, világosak és színesek a francia népmondák a mieinkkel összehasonlítva, ezekkel a vérből és ködből összegyúrt, szürkén és kegyetlenül ránk vigyorgó szörnyszülöttel. Középkori költőink, mikor többnyire olyan tárgyakat választottak, amelyeket Bretagneban vagy Normandiában vagy magatok

gondoltatok ki vagy elsőnek dolgoztatok fel, talán szándékosan a lehető legtöbbet igyekeztek ráruházni műveikre a derűs ófrancia szellemiből. Nemzeti eposzaikban és szájhagyomány útján öröklődő népregéinkben azoban megmaradt az a komor északi szellem, amelyről alig van sejtelmek. Nektek is vannak, akárcsak nekünk, mindenféle fajtájú természeti szellemeitek, a miéink azonban úgy különböznek a tieitektől, mint egy német egy franciától. Milyen világos színűek és mindenekelőtt milyen tiszták a ti fabliatokban és varázsregényeitekben szereplő démonok, összehasonlítva a mi szürke, nem ritkán trágár kísértetcsürhénkkal. A ti tündéritek és manóitok, akár Cornwallisból hoztátok őket, akár Arábiából, régén polgárságot nyertek már nálatok és egy francia szellem úgy különbözik egy némettől, mint teszem azt, egy sárga glaszékezyűben a Boulevard Coblence-on ténfergő dandy különbözik egy vas-kos német zsákhordótól. Hableányaitok, például Melousine, éppúgy elűtnek a mieinktől, mint egy hercegnő egy mosónétól. Hogy megrémülne a jó Morgana tündér, ha egy német boszorkánnyal találkozna, amint meztelenül, kenőcsökkel bekenve, seprűnyélen a Blocksbergre lovagol. Ez a hegy nem valami derűs Avalon, hanem gyülekezőhelye mindennek, ami szertelen és rút. A hegy tetején Sátán ül fekete kecskebak képében. Minden egyes boszorkány odalép hozzá gyertyával a kezében és megcsókolja hátul, ott ahol a gerince végződik. Az elvetemült fehérnép azután körültáncolja és ezt énekli: Donderemus, donderemus! A bak mekeg, a pokoli csöcselék újjong. Rossz előjel a boszorkánynak, ha ilyenkor tánc közben elveszíti egyik cipőjét; ez azt jelenti, hogy még ugyanabban az évben elégetik. De minden aggodalmas sejtelmet túlharsog a boszorkányszombat eszeveszett, igazán berliozzi zenéje — és ha a szegény boszorkány másnap reggel felébred kábulatából,

meztelenül és elcsigázottan fekszik a hamuban a kialvó tűzhely mellett.

A legjobb felvilágosítás ezekről a boszorkányokról a tisztes és nagytudományú Nicolaus Remiglius doktornak, a legfenségesebb lotharingiai herceg büntetőbírájának Daemonológiájában található. Ennek az élesszemű férfiúnak valóban a legjobb alkalma volt a boszorkányok üzelmeinek megismerésére, mert részt vett pöreik lefolytatásában és abban az időben egyedül Lotharingiában nyolcszáz embert küldtek máglyára, miután rájuk bizonyult a boszorkányság. A bizonyítás többnyire így ment végbe: összekötötték a kezüket és a lábukat és a vízbe dobták őket. Ha elmerültek és megfulladtak, ártatlanok voltak; ha ellenben úszva a víz színén maradtak, bebizonyosodott, hogy bűnözők és megégették őket. Ez volt annak a kornak a logikája.

A német démonok alapvonását mi abban látjuk, hogy minden idealizmust levetkőztek s a közönséges a borzalmassal keveredik bennük. Minél otrombább bizalmassággal közelednek hozzánk, annál rémesebb a hatásuk. Semmi sem hátborzongatóbb, mint a mi manóink, törpéink és apró rossz szellemeink. Praetorius Anthropodemusában van egy erre vonatkozó rész, amelyet Dodeneck után itt közlök:

„A régiek véleménye a manókról csak az lehetett, hogy valóságos emberek, de akkorák, mintha kis gyerekek volnának, tarka kaputban vagy ruhácskákban. Egyesek hozzáteszik, hogy részint kés van a hátukban, részint még másképen is rettenően torzalakúak, mivelhogy így vagy úgy, evvel vagy avval az eszközzel időnek előtte megölték őket. A babonás hit szerint ugyanis nem mások ők, mint valamikor a házban meggyilkolt emberek lelkei. És számos történetet összefecsegnek róla, hogy a manók egy ideig különféle jó szolgálatokat tesznek a házbeli cselédeknek és szakácsnéknak

és megkedveltetik magukat velük, úgy, hogy az asszony nép ennek folytán jó szívvél viseltetik amaz apró szolgálói iránt és hön óhajtja és kívánja, vajha megláthatná őket. Erre azonban a gonoszok csak nagynehezen kaphatók, azt hozván fel ürügyül, hogy aki látja őket, mind elrémül látásukon. Ha pedig a vágytól gyötört cselédek mégsem tági-tottak, a manók végül is megjelölték a háznak egyik helyét, hogy ott majd valódi képükben megmutatják magukat, előbb azonban egy vödör vizet kell odavinni nekik. Így esett meg azután, hogy az egyik ilyen manó például a földön feküdt meztele-nül egy párnán és egy nagy mészároskés volt a hátában. Mitől is nem egy cseléd lány annyira meg-rémült, hogy az ájulás vett rajta erőt. Erre a szörny nyomban felugrott, vette a vizet és rázúdította a néemberre, hogy újfent magához térjen. Ettől az-tán a lányoknak elment a kedvük és soha többé nem kívánták a Khimet látni. A manóknak ugyanis valamennyiüknek saját nevük is van, közönségesen azonban Khimnek hívják őket. A szolgák és cseléd lányok helyett, akikhez hozzásegődnek, minden fajtájú házimunkát elvégeznek: lovakat csutakolnak és etetnek, kihordják az istállóból a szemetet, mindent felsurolnak és ami tennivaló még ezenkívül akadt a ház körül, mindazt szépen el-végzik és mondják, hogy a jószág is meghízik és gyarapszik a kezük alatt. Ezért ám a cselédségnek kedveskednie kell és nem szabad, hogy a manók-nak a legkisebb bántódásuk is essen tőlük, hogy kinevessék vagy elkésve etessék meg őket. Ha ugyanis a szakácsné titokban elfogadta már vala-melyik ilyen apró lény házi segítségét, napjában egy bizonyos időben és a ház egy kijelölt helyén le kell tennie jó elemózsiával megtöltött tálcská-ját, azután pedig el kell mennie onnan: akkor mindig kedvére lustálkodhat és este korán lefeküd-het, másnap reggelre minden munka el lesz vé-gezve. De ha egyszer megfeledkezik kötelességé-

ről, például elmulasztja az ennivaló kiadását, megint maga fáradhat a munkával és tetejében mindenféle kellemetlenségek érik: leforrázza magát forróvízzel vagy eltöri a fazekakat és az edényt, felborítja az ételt vagy elesik, stb., úgy, hogy a háziasszony vagy a gazda emiatt óhatatlanul lehordja, és mint beszélük, gyakran hallották már, hogy a manó ezen kuncog vagy nevet. Azt is mondják, hogy az efféle manó mindig ugyanabban a házban marad, még ha változik is a cselédség. Sőt előfordult, hogy a távozó szolgálólány kénytelen volt a manót utódjának ajánlani és jól a lelkére kötni, hogy ő is gondoskodjon róla ugyanúgy. Ha aztán az új lány nem akart erre ráállani, egyik baleset a másik után érte, úgy, hogy csakhamar el kellett hagynia a házat."

Talán a legborzalmasabb történetek közül való az itt következő kis elbeszélés:

Egy cseléd lány mellett esztendőök során át ott ült egy láthatatlan kis szellem a tűzhelynél. A leány külön kis kuckót rendezett be neki ott és a hosszú téli éjszakákon elbeszélgetett vele. Egyszer aztán megkérte Heinzt, mert így hívták a szellemet, mutassa meg magát végre neki úgy, ahogyan a természet megformálta. De Heinz nagyon szabódott. Végére aztán beleegyezett és azt mondta a lánynak, menjen le a pincébe, ott majd meglátja. Amaz nem volt rest, meggyújtott egy gyertyát és lement a pincébe, ott pedig nyitott hordóban egy halott kisdedet látott vérben úszni. Ugyanis sok évvel ezelőtt fattyúgyermeket szült, titokban megölte és beledugta egy hordóba.

De hát amilyenek a németek, gyakran a borzalomban magában kikeresik a legjobb tréfát és a manókról szóló népmondák olykor tele vannak a legmulatságosabb részletekkel. Különösen szórakoztató történeteket hallani Hüdegenről, egy manóról, aki a tizenkettedik században Hildesheimban garázdálkodott: fonóinkban és kísérteties regénye-

inkben sok szó esik róla. Egy régi krónika már ismételtelen lenyomtatott fejezete a következőket beszéli felőle:

„Az 1132-ik esztendőben huzamosabb időn át egy gonosz szellem jelent meg sok ember előtt a hildesheimi püspökségben kalapos paraszt képében. A parasztok ezért szász tájszóval Hüdekennek, a kis kalaposnak nevezték. Ez a szellem abban találta kedvét, hogy az emberekkel érintkezzen, nekik hol láthatóan, hol nem, megmutatkozzon, kérdéseket tegyen fel és azokra válaszoljon. Senkit sem sértett meg ok nélkül. De ha kinevették vagy más módon kicsúfolták, tetézve torolta meg az elszenvedett jogtalanságot. Mivel Burchard de Luka grófot akkoriban megölte Wiesenburgi Hermann gróf és ez utóbbinak országa veszélyben forgott, Hüdeken felköltötte álmából Hildesheimi Bernát püspököt, ezekkel a szavakkal: Kelj fel, kopasz! A hildesheimi grófság gyilkosság által megüresedett, azt most könnyő szerrel lefoglalhatod. A püspök sebtében összegyűjtötte harcosait, betört a bűnös gróf országába és a császár beleegyezésével püspöki birtokához csatolta. A szellem a fentnevezett püspököt kéretlenül sokszor óvta fenyegető veszedelmektől és különösen sokszor volt látható az udvari konyhán, ott beszélgetett a szakácsokkal és mindenféle szolgálatokat tett nekik. Mivel ilyenformán az emberek lassanként bizalmas barátságba kerültek Hüdekennel, egy kukta vérszemet kapott, elkezdett a manóval, ahányszor csak jött, incselkedni, sőt tisztátalan vizet öntött rá. A szellem arra kérte a főszakácsot vagy konyhamestert, tiltsa meg a neveletlen fickónak az ilyen csínyeket. A szakácsmester ezt válaszolta: Szellem létedre csak nem fogsz félni egy fiatal kölyöktől! Mire Hüdeken fenyegetően felelte: Ha nem akarod megfenyíteni a fiút, néhány nap múlva meglátod, mennyire félek tőle! Kevéssel ezután a fiú, aki a szellemet megbántotta, egyedül ült a konyhában és

aludt. Ebben az állapotban ütött rajta a szellem, megfojtotta, darabokra tépte és darabjait fizekákban a tűzre tette. Mikor a szakács ezt a szörnyűséget felfedezte, átkozódni kezdett a szellemre és Húdeken másnap minden pecsenyét tönkretett a nyárson, olymódon, hogy varangymérget és vért öntött rá. Ez a bosszú újabb szitkozódásra készítette a szakácsot, mire a szellem végre egy hamis, odavarázsolt hídról egy mély árokba lökte. Ugyanakkor éjszakáról éjszakára szorgalmasan járta a város falait és tornyait és állandóan éberségre kényszerítette az őröket. Egy férfi, akihez hűtlen volt a felesége, egyszer, mikor el akart utazni, tréfából ezt mondta Húdekennek: Kedves pajtás rád bízom a feleségem, őrizd gondosan! Alig tette ki lábát a férj a városból, a házasságtörő asszony egyik kedvesét a másik után bocsátotta magához. De Húdeken egyiket sem engedte oda hozzá, hanem valamennyit ledobta az ágyról a földre. Mikor a férj visszatért útjáról, Húdeken jó darabon eléje ment és ezt mondta a visszatérőnek: Nagyon örülök, hogy megérkeztél, most megszabadulok a nehéz szolgálattól, amelyet a nyakamba vartál. Kimondhatatlan fáradságomba került, hogy feleségedet megóvjam a tényleges hűtlenségtől. De kérlek, többé ne bízd az én gondjaimra. Szívesebben őrizném Szászország összes disznait, mint egy asszonyt, aki fondorlatosan iparkodik a szeretői karjába jutni.

Pontosság kedvéért meg kell jegyeznem, hogy Húdeken kalapja elűt a koboldok szokott viseletétől. Ezek jobbadán egészen szürkébe vannak öltözve és vörös sapkát hordanak. Legalább is Dániában így szokták őket látni, pedig ott most hír szerint a legnagyobb számban vannak. Valaha az volt a véleményem, hogy a koboldok azért szeretnek olyan nagyon Dánországban élni, mert „vörös kása” a legkedvesebb eledelük. De egy fiatal dán költő, Andersen úr, akihez az idén nyáron itt

Párisban volt szerencsém, teljes határozottsággal biztosított afelől, hogy a niss-ek, ahogyan Dániában nevezik a manókat, legszívesebben kölest esznek vajjal. Ha az ilyen manók egyszer befészkeltek magukat valahol egy házba, egyhamar nem hajlandók azt elhagyni. Igaz viszont, hogy sohasem jönnek bejelentés nélkül és ha valahol lakni akarnak, a következő módon hozzák a házigazda tudomására: éjszaka mindenféle forgácsot hoznak a házba, a tejes köcsögökbe pedig marhatrágyát szórnak. Ha mármost a házigazda nem dobja ki a forgácsot a házból, vagy ha családjával együtt iszik a bemocskolt tejből, a koboldok örök időkre nála maradnak. Ez már sokaknak nem volt inyére. Egy szegény jütlandi végre is úgy megsokalta egy ilyen manó társaságát, hogy maga akart elköltözni a házból, felrakta a holmiját egy szekérre és átment vele a legközelebbi faluba, hogy ott telepedjen le. Utközben azonban, mikor egyszer visszafordult, meglátta a kobold kis pirossapkás fejét. Egy üres puttynyból kukucskált ki és barátságosan oda kiáltotta: Vi flütten! (Hurcolkodunk.)

Talán túlságosan sokáig időztem ezeknél a kis démonoknál és ideje már, hogy ismét áttérjek a nagyokra. De ezek a történetek mind jól szemléltetik a német nép hitét és jellemét. E hit az elmúlt évszázadokban ugyanolyan hatalmas volt mint az egyház hite. Mikor a tudós Remigius doktor befejezte nagy művét a boszorkányságról, a tárgy akkora szakértőjének képzelte magát, hogy azt hitte, most már ő maga is tudna varázsolni; és amilyen lelkiismeretes ember volt, nem mulasztotta el, hogy önmagát feljelentse a bíróságoknál mint boszorkánymestert, s ezen feljelentés következtében meg is égették.

Ezek a szörnyűségek nem közvetlenül a keresztény egyházból eredtek, hanem közvetve azért, hogy ez az ó-germán nemzeti vallást ármányosan kiforgatta, a németek pantheista világnézetét

pandaemonikussá alakította át és a nép szemében korábban szent dolgokat csunya ördöngösségekkel változtatta. Az ember azonban nem szívesen mond le arról, ami neki és elődeinek drága és kedves volt és érzései titokban belecsimpaszkodnak, még ha elrontották és elferdítették is. Ezért marad meg a kifordított néphit Németországban talán még tovább mint a kereszténység, mert ez nem gyökeredzik a népiségben, amaz igen. A reformáció korában a katolikus legendákban való hit hamar eltűnt, a varázslatban és boszorkányságban való hit azonban korántsem.

Luther már nem hisz a katolikus csodákban, de az ördögi dolgokban még hisz. Asztali beszédei tele vannak sátáni mesterkedésről, manókról és boszorkányokról szóló furcsa történetekkel. Sok bájában ő maga gyakran hitte, hogy a kísértővel küzd. A Wartburgon, ahol az Ujszövetséget fordította, annyira háborgatta az ördög, hogy a tintatartót vágta a fejéhez. Azóta fél úgy az ördög a tintától, de még sokkal jobban a nyomdafestéktől. Az ördög ravaszságáról meg éppen sok mulatságos apróság olvasható a már említett asztali beszédekben, s nem állhatom meg, hogy egyet közülük el ne mondjak.

„Doktor Luther Márton elbeszélte, hogy egyszer jó cimborák ültek együtt borozgatva. Köztük volt egy zabolátlan, vad legény is, ez azt mondta: ha volna itt valaki, aki egy jó pint bort ajándékozna neki, szívesen eladná érte a lelki üdvösségét.

Nem sokkal azután odajön hozzá valaki a szobába, leül melé és iszogat vele, azután odaszól annak, aki illetéknépen elvetette a sulykot:

— Idehallgass, az imént azt mondtad, ha valaki egy pint bort ad neked, eladod neki érte a lelki üdvösséged.

Erre még egyszer kijelentette: — De bizony meg is teszem, csak ma kedvemre ihassam, berúghassak és kimulathassam magamat.

Az idegen, aki az ördög volt, ráállott, aztán megint elsompolygott onnan. Hogy aztán a mondott korhely egész álló nap vidám volt és végül le is részegedett, jött az ördög megint, leült mellé és megkérdezte a többi cimborákat, mondva nekik: Kedves uraim, mit gondoltok, ha valaki lovat vesz, nemde övé a nyereg és a fék is? Azok mind megijedtek. De az idegen azt mondta: No szóljatok hát. Erre ráhagyták és mondták neki: Igen, a nyereg és a fék is az övé. Erre az ördög fogta a vad, durva legényt és a tetőn át eltűnt vele, úgy, hogy senkisémet tudta, hová lett."

Jóllehet a legnagyobb tisztelettel viseltetem nagy mesterünk, Luther Márton iránt, mégis az a véleményem, hogy a Sátán jellemét egészen félreismerte. Ez korántsem vélekedik a testről olyan lekicsinylően, mint itt említi. Sok rosszat mesélnek az ördögről, azt az egyet azonban még senkisémet állította róla, hogy spiritualista.

De még az ördög érzületénél is inkább félreismerte Luther a pápa és katolikus egyház érzületét. Szigorú pártatlanságomhoz képest mindkettőt, éppúgy mint az ördögöt, meg kell védelmeznem a túlbuzgó férfiúval szemben. Igen, ha lelkiismeretem szerint kell vallanom, csak azt mondhatom, hogy X. Leó pápa valójában sokkal okosabb volt Luthernél, hogy ez a katolikus egyház végső alapjait nem értette meg, Luther ugyanis nem értette meg, hogy a kereszténység eszméje, az érzékiség megsemmisítése, sokkal élesebb ellentétben áll az emberi természettel, semhogy az életben valaha egészen meg lehetett volna valósítani; nem értette meg, hogy a katolicizmus konkordátum Isten és az ördög között, más szóval a szellem és az anyag között, a szellem elméletben kimondott egyeduralkodásával, de ugyanakkor az anyag számára annak lehetővé tétele, hogy a gyakorlatban összes megsemmisített jogaival éljen. Tehát okos rendszere az engedményeknek, melyeket az egyház tett az érzéki-

ségnek, igaz, hogy olyan formák között, amelyek az érzékiség minden ténykedését elbágyasztják és a szellem minden csúfondáros túlkapását biztosítják. Szót szabad fogadnod szíved gyöngéd hajlamainak és megölelhetsz egy szép leányt, de be kell vallanod, hogy gyalázatos vétet követesz el és ezért a vétékért vezekelned kell. Hogy a vezeklés pénzben történhetett, éppoly jótékony hatású volt az emberiségre, mint amilyen hasznos volt az egyháznak. Az egyház úgyszólván minden testi élvezetet megadóztatott, s így egész tarifája állott elő a bűnök minden válfajának és voltak szentéletű rikkancsok, akik a római egyház nevében árulták országszerte a bűnbocsátó cédulákat minden tarifa szerinti bűnre. Ezek közé tartozott az a Tetzl is, aki ellen Luther először fellépett. Történészeink véleménye szerint ez a tiltakozás a bűnbocsátó üzlet ellen jelentéktelen esemény és csak a római csökönyösség vitte rá Luthert, aki kezdetben csupán az egyház egy visszaélése ellen szállott síkra, hogy az egész egyházi tekintélyt legfőbb képviselőjében megtámadja. Ez azonban tévedés, a bűnbocsátó üzlet nem visszaélés volt, hanem az egész egyházi rendszer következménye és Luther, mikor támadta, egyben az egyházat magát támadta, ez pedig kénytelen volt őt mint eretneket kiátkozni. X. Leó, a finom firenzei, Politianus tanítványa és Raffael barátja, a tiarás görög filozófus, akit a konklávé talán csak azért választott pápává, mert olyan betegségben szenvedett, amely igazán nem keresztényi önmegtartóztatásból ered és akkor még nagyon veszélyes volt — ez a Medici Leó bizonyára jó nevetett a szegény szűzies, együgyű szerzetesen, aki azt hitte, hogy az Evangélium a kereszténység magna chartája és hogy ez a charta csak az igazság lehet! Talán észre sem vette, mit akar voltaképpen Luther, annyira el volt foglalva akkoriban a Szent Péter-templom építésével, amelynek költségeit éppen a bűnbocsátat jövedelméből fedezte, úgy, hogy ezek

szerint igazában a bűn jövedelméből épült fel a templom és lett ezáltal mintegy az érzéki gyönyör emlékműve, akárcsak a piramis, amelyet egy egyiptomi kéjhölgy épített a maga áruba bocsátásával keresett pénzen. Erről az istenházáról talán még inkább, mint a kölni székesegyházról, azt lehetne állítani, hogy az ördög építette. A spiritualizmusnak ezt a diadalát, hogy a szenzualizmus maga volt kénytelen a legszebb templomot emelni neki, hogy a húsnak tett tetemes engedmények éppen a szellem felmagasztosulásához szükséges anyagi eszközök megszerzését célozták, ezt mindet fönn a német északon nem fogták fel az emberek. Ott ugyanis sokkal inkább, mint Olaszország izzó ege alatt, lehetséges volt egy olyan kereszténység gyakorlása, amely az érzékiségnek a legcsekélyebb engedményeket teszi. Nekünk északiaknak hidegebb a vérünk, és nem volt szükségünk annyi bűnbocsátó cédulára testi bűnökért, mint amennyit atyai gondosságában Leó küldött nekünk. A klíma nekünk megkönnyíti a keresztényi erények gyakorlását, és 1517 október 31-én, mikor Luther kiszögezte a bűnbocsánat elleni tételeit az ágostonrendiek templomának ajtajára, a wittenbergi városi árok talán be is fagyott már, és korcsolyázni lehetett rajta, ami fölöttebb hideg szórakozás és ehhez képest nem bűn.

Fentebb nyilván már többször említettem avval a két szóval, hogy spiritualizmus és szenzualizmus: ezek a szavak azonban itt nem a megismerés két különböző forrását jelentik, mint a francia filozófusoknál, hanem — mint fejtegetéseim értelméből önként kiviláglik — annak a két különböző gondolkodásmódnak megjelölésére használom őket, amelyek közül az egyik a szellemet azáltal akarja felmagasztosítani, hogy az anyagot igyekszik szétrombolni, míg a másik az anyag természetes jogait töröksi visszakövetelni a szellem túlkapásaival szemben.

Ugyancsak nyomatékosan kell utalnom a lutheri reformáció fentemlített kezdeteire, melyek már tisztán tükröztetik annak egész szellemét, mert itt Franciaországban még mindig uralkodik a reformációnak az a régi téves felfogása, amelyet Bossuet segített elterjedni *Historie des variations*-jával és amely még sok mai írónál is érvényesül. A franciák a reformációnak csak negatív oldalát fogták fel, csupán a katolicizmus elleni harcot látták benne és gyakran azt hitték, hogy ezt a harcot a Rajnán túl mindig ugyanazokból az okokból folytatták, mint ideát Franciaországban. Az igazság az, hogy az okok ott egészen mások voltak mint itt, sőt homlokegyenest ellenkezőek. A katolicizmus elleni harc Németországban nem volt egyéb, mint háború, amelyet a spiritualizmus indított, mikor belátta, hogy az uralomnak csak címét nyerte el és csak de jure uralkodik, míg a szenzualizmus a hagyományos mesterkedés következtében a valóságos uralmat gyakorolja és de facto uralkodik. A bűnbocsátó cédulák eladóit elkergették, a szemrevaló papi ágyasokat hideg feleségekre cserélték ki, az elragadó Madonnaképeket szétrombolták, itt-ott felütötte fejét a minden érzékiséget kárhóztató puritánság. Evvel szemben a tizenhetedik- és tizennyolcadik század Franciaországában a katolicizmus elleni küzdelem olyan háború volt, amelyet a szenzualizmus indított, mikor látta, hogy de facto ő uralkodik ugyan, de minden uralkodói ténykedését a saját állítása szerint de jure uralkodó spiritualizmus mint törvénytelen kigúnyolja és a legérzékenyebb módon elsenyveszti. Míg továbbá Németországban szemérmes komolysággal folyt a harc, addig Franciaországban sikamlós tréfákkal harcoltak és míg ott teológiai vitákat folytattak, itt holmi vidám szatírákat költöttek. Ez utóbbiak tárgya rendszerint abban állott, hogy megmutatták, milyen ellentmondásokba keveredik az ember önmagával, ha egészen szellem akar

lenni; így burjánzottak fel a jámbor férfiakról szóló pompás történetecskék, melyeknek hőseit akaratok ellenére legyőzi állati természetük, vagy pláne akkor is menteni igyekeznek szent mivoltukat és a képmutatáshoz menekülnek. Már a navarrai királynő rajzolt novelláiban ilyen fonákságokat, a szerzetesek viszonya a nőkhöz, állandó témája és célja ilyenkor nemcsak rekeszizmunk megrázkódtatása, hanem a szerzetesi intézményé is. E tréfás polémia legrosszmájúbb terméke kétségen kívül Molière Tartuffe-je, mert ez nemcsak a korabeli jezsuitizmus ellen irányul, hanem maga a kereszténység, sőt a kereszténység eszméje ellen, a spiritualizmus ellen. Valóban, a Dorine meztelen keblétől való dobravert félelem, ez a mondat:

*Le ciel défend, de vrait, certains contentements,
Mais on trouve avec lui des accommodements*

— nemcsak a közönséges álszenteskedést figurazza ki, hanem a keresztény eszme megvalósíthatatlanságából szükségképen keletkező általános hazugságot is; kifigurazza a spiritualizmustól a szenzualizmusnak tett engedmények egész rendszerét. Valóban, a janzenizmusnak mindig sokkal több oka volt a jezsuitizmusnál, hogy Tartuffe ábrázolását magára sértőnek érezze és Molière a mai methodistáknak nyilván ma is époly kevésbé van inyére, mint a korabeli túlbuzgó katolikusoknak. Éppen ezért olyan nagy Molière, mert Aristophaneshez és Cervanteshez hasonlóan nemcsak véletlen időlegességeket figuráz ki, hanem az örök nevetségest, az emberiség ösgyöngéit. Voltaire, aki mindig csak az időlegest, a lényegtelenlőt támadta, ezen a ponton kénytelen az elsőbbséget átengedni.

Azonban ez a kifigurázás, jelesen a voltaire-i, Franciaországban betöltötte küldetését és aki még mindig folytatni akarná, éppolyan időszerűtlenül járna el, mint oktanul. Mert ha valaki a katolicizmus utolsó látható maradványainak kiírtására törekedne, könnyen megeshetne, hogy annak esz-

méje új alakba, mintegy új testbe menekülne és még a kereszténység nevét is levetközve, ebben a változatában még sokkal borzasztóbban háborgatna bennünket, mint mostani megtörött, tönkretett és általános diszkerditált alakjában. Bizony, bizony, meg van annak a jó oldala, hogy a spiritualizmust egy vallás és egy papság képviselte: amaz elvesztette már legjobb erőit, emez pedig közvetlen ellentétben állt korunk egész lelkes szabadságvágyával.

De hát miért van a spiritualizmus annyira ellenünkre? Rossz dolog ez a spiritualizmus? De-hogy. A rózsaoaj becses valami és egy üvegcsével igen üdítő, ha valakinek egy hárem zárt szobájában kell átszomorkodni a napjait. Azért mégsem akarjuk, hogy az élet minden rózsáját széttapossák és összetiporják, hogy néhány csöpp rózsaoajat nyerjünk, akármilyen vigasztaló hatása van is. Inkább olyanok vagyunk mint a fülemülék, akik szeretik magát a rózsát élvezni és pirulva viruló jelenségük époly boldogítóan hat rájuk, mint láthatatlan illatuk.

Fentebb azt jelentettem ki, hogy voltaképen a spiritualizmus volt az, ami nálunk a kereszténységet megtámadta. Azonban ez csak a reformáció kezdetéről áll; mihelyt a spiritualizmus rést ütött az egyház ódon épületében, a szenzualizmus tört ki belőle egész rég elfojtott hevével és Németország lett a porond, ahol a szabadság mánora és az érzéki gyönyör kitombolták magukat. Az elnyomott parasztok az új tanban szellemi fegyvereket találtak az arisztokrácia ellen vívott háborújukban. A kedv erre a háborúra már másfél évszázada meg volt. Münsterben a szenzualizmus meztelenül futott végig az utcákon Jan van Leiden alakjában és tizenkét asszonyával hált azon a nagy ágyon, amelyeket még ma is mutogatnak az ottani városházán. A kolostorok kapui mindenütt megnyíltak, apácák és papocskák omlottak egymás karjaiba és csókolóztak. Igen, az akkori idők története jóformán

nem is áll egyébből, mint szenzualisztikus zendülésekből; hogy milyen kevés eredményük maradt fenn, hogy a spiritualizmus a zendüléseket hogyan fojtotta el ismét, hogyan biztosította újra lassanként uralmát északon, közben azonban hogyan sebezte halálra egy saját keblén nevelt ellensége, tudniillik a filozófia, mindezt meglátjuk később. Nagyon bonyolult történet ez, nehéz kihüvelyezni. A katolikus pártnak könnyű dolga van, mikor tetszés szerint hivatkozik a legrosszabb indítókokra és ha ráhallgatunk, nem is volt egyébről szó, mint a legorcióatlanabb érzékiség törvényesítéséről és az egyházi javak kifosztásáról. Nem kétes, hogy a szellemi érdekek mindig kénytelenek szövetségre lépni az anyagi érdekekkel, hogy győzhessenek. De az ördög olyan csodálatosan keverte a kártyákat, hogy már nem is mondhatunk a szándékokról semmi bizonyost.

Az előkelő uraságoknak, akik az 1521-ik esztendőben egybegyűltek a worms-i tanácssteremben, bizonyára mindenféle gondolatok voltak a szívükben, amelyek ellentétben állottak a szájukból jövő szavakkal. Ott ült közöttük a fiatal császár is, aki az uralkodás ifjúi gyönyörével új bíborköpenyébe burkolódzott és titokban örült, hogy a büszke római, aki birodalmi elődeinek annyi borsot tört az orra alá és okvetetlenkedéseivel még mindig nem hagyott fel, most végre megkapta a leghatásosabb rendreutasítást. A római úr képviselőjének viszont meg volt az a titkos elégtétele, hogy torzsalkodást látott a németek között, akik a szép Olaszországra részeg barbárokként annyiszor törtek rá, annyiszor fosztották ki és még mindig új rajtaütésekkel és fosztogatásokkal fenyegették. A világi fejedelmek örültek, hogy az új tannal együtt ugyanakkor a régi egyházi javakat is bekebelezhatték. A főpapok már azon tanakodtak, ne vegyék-e feleségül a szakácsnékat és ne hagyják-e örökbe választófejedelemségeiket, püspökségeiket és apátságait

fiágon való leszármazottjaikra. A városok kövétei örültek függetlenségük újabb kitenyésztesének. Itt mindenkinek volt valami nyernivalója és titokban földi előnyökön járt az esze.

De volt a gyűlés résztvevői között egy férfi: meggyőződése, hogy ez az egy nem magára gondolt, hanem csak az isteni érdekekre, melyeket képviselnie kellett. Ez a férfi Luther Márton volt, a szegény barát, akit a Gondviselés arra szemelt ki, hogy megtörje a római világhatalmat, miután addig a legerősebb császárok és a legmerészebb gondolkodók hiába küzdöttek ellene. De a Gondviselés nagyon jól tudja, kinek a vállaira rak terheket; ehhez nem csak szellemi, hanem fizikai erő is kellett. Egy ifjúkorától fogva kolostori szigortól és szűzességtől megacélosodott testre volt szükség, hogy az ilyen hivatás fáradalmait elviselje. Drága Mesterünk abban az időben még sovány és fölöttébb sápadt volt, olyannyira, hogy a birodalmi gyűlés pirospozsgás, jóltáplált urai csaknem részvétellel tekintettek a feketecsuhás szegény alakra. De azért makkegészséges volt és olyan erős idegzetű, hogy a pompás gyűlekezet a legkevésbé sem félemlítette meg, a tüdeje még nyilvánvalóan erős lehetett. Mert miután hosszú védőbeszédét elmondotta, latinul is meg kellett ismételnie, a császár ugyanis nem értett felnémet nyelven. Ha erre gondolok, mindig bosszankodom; mert drága Mesterünk nyitott ablak mellett állott, a léghuzamnak kitéve, miközbei a verejték szakadt a homlokáról. A hosszú beszédétől bizonyára alaposan elfáradt és kissé kiszáradhatott a garatja. Ez most nagyon szomjas, gondolta magában valószínűleg a braunschweigi herceg, legalább is azt olvassuk, hogy három kanna legjobb limbecki sört küldött Luther Mártonnak a szállására. Soha ezt a nemes tettet a Braunschweigi Háznak el nem felejtem.

Akárcsak a reformációról, annak hőseiről is nagyon hamis vélemények vannak elterjedve Fran-

ciaországban. Ennek a megnemértésnek legtöbb oka alighanem az, hogy Luther nemcsak legnagyobb, hanem legnémetebb alakja is történelmünknek, hogy jellemében a németiség minden erénye és hibája a legnagyobb mértékben egyesül, hogy személyesen is a csodálatos Németországot képviseli. Amellett olyan tulajdonságai is voltak, melyeket együtt ritkán látunk és melyekkel legtöbbször inkább merev ellentétek alakjában találkozunk. Egy személyben álmódú misztikus és a tettek gyakorlati embere volt. Gondolatainak nemcsak szárnyai, hanem kezei is voltak: beszélt és cselekedett. Korának nemcsak nyelve volt, hanem kardja is. Skolasztikus szóbogarászó és ugyanakkor lelkes, istentől részegült próféta. Ha napközben fáradtságosan áthajszolta magát egy csomó dogmatikai megkülönböztetésen, este elővette a fuvoláját és nézte a csillagokat és lénye dallammá, áhitattá finomult. Ugyanaz a férfiú, aki halaskofa módjára tudott szitkozódni, ellágyulni is tudott, mint egy gyöngéd szűzlány. Néha vad volt mint a vihar, amely a tölgyet tépi ki gyökerestül, aztán ismét szelíd, mint az ibolyákkal enyelgő zefír. Tele volt a legszörnyűsegebb istenfélelemmel, tele önfeláldozással a Szentlélek dicsőségére, egészen bele tudott merülni a tiszta szellemiségbe; mégis nagyon jól ismerte a világ szépségeit, meg is becsülte őket és az ő szájából virágzott ki a remek mondás: Kinek nem kedves asszony, bor és nóta, bolond biz az megszületése óta. Teljes ember volt, azt mondhatnánk, abszolút ember, akiben szellem és anyag nincsen elkülönülve. Spiritualistának mondani tehát ugyanakkora tévedés volna, mint szenzualistának nevezni. Hogyan is mondjam? Volt benne valami őseredeti, megfoghatatlan, csodaszzerű, amilyent minden Gondviselés-küldötte embernél feltalálunk, valami elijesztően naiv, valami otrombán okos, valami magasztosan korlátolt, valami leküzdhetetlenül démoni.

Luther apja bányász volt Mansfeldben és a fiúcska gyakran volt nála a földalatti műhelyben, ahol a hatalmas ásványok nőnek és az erős ősforrások buzognak és fiatal szíve talán öntudatlanul magába szívta a legtitkosabb természeti erőket, ha ugyan nem a hegyi szellemek tették sebezhetetlenné. Lehet, hogy ezért tapadt rá az a sok földi anyag, a szenvedélynek az a sok salakja, amit elégszer vetnek szemére. De igazságtalanul: minden földi hozzatét nélkül nem lehetett volna a tett embere. A tiszta szellemek nem képesek cselekedni. Hiszen Jung Stilling kísértettanából tudjuk, hogy a szellemek ugyan fölöttébb színesen és határozottan láthatóvá tudnak válni, élő emberek módjára járnak, szaladnak, táncolnak és tesznek minden lehető mozdulatot, viszont semmi anyagit, még a legkisebb éjjeliszekrényt sem képesek helyéből elmozdítani.

Tisztelet Luthernek! Örök tisztelet a drága férfinak, akinek legnemesebb javaink megmentését köszönhetjük és akinek jótéteményeiből még ma is élünk! Nézeteinek korlátoztságára panaszkodunk kevésbé illő. A törpe, aki az óriás vállán áll, könnyen messzebbre láthat mint az óriás maga, de az emelkedett szemléletből hiányzik a nagy érzés, az óriás-szív, amelyet nem sajátíthatunk el. Még kevésbé illik, hogy keményen ítéljünk hibáiról; ezek a hibák többet használtak nekünk, mint más ezer ember erényei. Erasmus éleselméjűsége és Melanchton szelidsége soha nem vittek volna odáig, mint néha a Márton barát isteni brutalitása. Igen, a kezdetet illető tévedés, amelyet fentebb érintettem, a legpompásabb gyümölcsöket adta, amelyek az egész emberiséget felüdítik. A birodalmi gyűlés, amelyen Luther a pápa tekintélyét tagadta és kijelentette, hogy „az ő tanait magából a bibliából vett idézetekkel vagy észokokkal kell megcáfolni”, új korszak kezdetét jelzi Németországban. A lánc, amellyel Szent Bonifác fűzte a német egyházat Ró-

mához, kettészakadt. Ez a mindaddig a nagy hierarchia integráns részét képező egyház vallási demokráciákká esik szét. Maga a vallás is más lesz: eltűnik belőle az ind-gnosztikus elem és látjuk, hogyan emelkedik fel benne ismét a judeo-deisztikus elem. Megszületik az evangéliumi kereszténység. Miközben az anyag legszükségesebb igényei nemcsak hogy méltánylásra találnak, de törvényesíttetnek is, a vallás ismét valósággá válik. A pap ember lesz, feleséget vesz és gyermekeket nemz, ahogyan az Isten kívánja. Evvel szemben Isten újra mennyei agglegény lesz, család nélkül; fiának törvényes születését vitatják; a szenteket elcsapják, az angyalok szárnyait megnyirbálják; Isten anyja elveszíti minden igényét a mennyei koronára és eltiltják neki, hogy csodákat tegyen. Egyáltalán, mostantól kezdve, különösen a természettudományok hatalmas haladása óta, megszűnnek a csodák. Akár mert bosszantja a jó Istent, hogy a fizikusok olyan bizalmatlanul a körmére néznek, akár mert nem szeret Bosköval konkurálni, mind mostanig, mikor a vallás akkora veszedelembé jutott, méltóságán alulinak tartotta, hogy valami csattanós csodával segítségére slessen. Lehet, hogy mostantól kezdve a földünkön bevezetendő összes új vallásoknál egyáltalában nem fog többé szent bűvészmutatványokba bocsátkozni és az új tanok igazságait a jövőben mindig csak a józan ésszel fogja bizonyítani, ami a legokosabb is. Mindenesetre bizonyos, hogy a saint-simonizmusnál, amely a legújabb vallás, egyáltalában nem történt csoda, kivéve esetleg azt, hogy egy régi szabószámlát, amellyel Saint-Simon a földön adós maradt, tíz évvel halála után a tanítványai készpénzben kifizettek. Még mindig a szemem előtt van, milyen lelkesedéssel áll fel a kitűnő Père Olinde a Taitbout-teremben és tartja a kiegyenlített szabószámlát az ámuló közönség elé. A fiatal szatócso-

kat meghökkentette ez a természetfölötti tanúsítvány. A szabók azonban már-már hinni kezdtek!

Mármost, ha nálunk Németországban a protestantizmus következtében a régi csodákkal együtt sok más poézis is elkallódott, viszont több rendbeli kárpótlást kaptunk. Az emberek erényesebbek és nemesebbek lettek. A protestantizmusnak a legkedvezőbb hatása volt az erkölcsök ama tisztaságára és a kötelességteljesítés ama szigorúságára, amelyet mindközönségesen morálnak nevezünk; sőt a protestantizmus sok községben úgy alakult, hogy hovatovább egészen egybeesik evvel a morállal és az Evangélium már csak mint szép példázat marad érvényben. A nötlenséggel együtt eltűntek a jámbor fajtalanságok és a szerzetesi bűnök is. A protestáns lelkészek között nem ritkán a legerényesebb férfiakat találjuk, olyan férfiakat, akiket még a régi stoikusok is respektáltak volna. Csak aki mint szegény diák átgyalogolta Észak-németországot, az tudja, mennyi erény és — hogy egy szép jelzöt fűzzünk az erényhez — mennyi evangéliumi erény található időnként egy-egy szerény papi lakban. Hányszor találtam téli estéken náluk vendégszerető fogadtatásra, én az idegen, aki nem hoztam magammal más ajánlást, mint hogy éhes és fáradt voltam. Ha aztán jóllaktam és jól kialudtam magam és reggel tovább akartam menni, jött az öreg pap bácsi hálókabátban és áldással bocsátott utamra, ami még sohasem hozott rám bajt és a jóságosan beszédes papné néhány vajaskenyert dugott a zsebembe, amelyek nem kevésbé felüdítettek; hallgatag távolban pedig ott állottak a piruló arcú szép lelkészlányok, akiknek ibolyaszeme félénk tűzével még mint emlék, is az egész téli napon át melengette szívemet.

Mikor Luther kimondotta, hogy tanai csak a Bibliából magából vagy észokokkal cáfolandók meg, evvel magadta az emberi észnek azt a jogot, hogy a Bibliát magyarázza és az ész legfőbb bí-

rának ismerte el minden vitás vallási kérdésben. Ebből keletkezett Németországban az úgynevezett szellemi szabadság, vagy ahogyan ugyancsak nevezik, gondolatszabadság. A gondolkodás joggá lett és az ész jogosítványai törvényesítettek. Igaz, hogy néhány évszázad óta már meglehetősen szabadon lehetett gondolkozni és beszélni és a skolasztikusok olyan dolgokon vitáztak, amelyekről szinte megfoghatatlannak érezzük, hogyan volt szabad őket a középkorban akár csak ki is ejteni. Ez azonban az által a megkülönböztetés által ment végbe, amelyet a teológiai és filozófiai igazság között tettek s amelynek segítségével kimondottan tiltakoztak az eretnekség ellen; és ez is csak az egyetemi tantermekben ment végbe, azon a gótikusán elvont nyelven, amelyből a nép természetesen egy kukkot sem értett, úgy hogy az egyház tekintélyének csökkenésétől nem igen kellett félni. Mégis az egyház igazában sohasem engedte meg ezt az eljárást és helyel-közzel el is égettek egy-egy szegény skolasztikust. Most azonban, Luther óta, egyáltalában nem tettek többé különbséget teológiai és filozófiai igazság között, s az emberek nyílt piacon és honi német nyelven minden félelem és aggodalom nélkül vitatkoztak. A reformációt elfogadó fejedelmek ezt a gondolatszabadságot törvényesítették és ennek egyik fontos, az egész világra nézve fontos virága a német filozófia.

Valóban, még Görögországban sem nyilatkozhatott az emberi szellem mindenről olyan szabadon, mint Németországban a múlt század közepétől a francia invázióig. Kivált Poroszországban háttartalan gondolatszabadság uralkodott. A brandenburgi örgrófság belátta, hogy csak a protestáns principium által lehet törvényes porosz király s ezért a protestáns gondolatszabadságot is fenn kell tartania.

Azóta persze megváltoztak a dolgok; protestáns gondolatszabadságunk védője és pajza an-

nak elnyomására az ultramontán párttal szűri össze a levelet és célja elérésén áruoló módra avval a fegyverrel buzgólkodik, amelyet először a pápaság tervelt ki és használt fel ellenünk: a cenzurával.

Különös! Mi németek a legerősebb és legokosabb nép vagyunk. Fejedelmi nemzetségeink Európa minden trónján ülnek, Rothschildjaink a világ minden tőzsdéjén uralkodnak, tudósaink minden tudományágban vezetnek, mi találtuk fel a puskaport és a könyvnyomtatást — és mégis aki nálunk elsüt egy pisztolyt, három tallér büntetést fizet, ha pedig a „Hamburger Korrespondent”-ben azt akarjuk bejelenteni, hogy „szeretett nőm leánygyermeknek adott életet, aki olyan szép, mint a szabadság”, Hoffmann doktor úr előveszi a vörös plajbászt és kihúzza azt, hogy „szabadság”!

Sokáig fog ez még így maradni? Nem tudom. De tudom azt, hogy a sajtószabadság Németországban ma oly hevesen vitatott kérdése jelentősen összefügg a fenti észrevételekkel és azt hiszem a megoldás nem nehéz, ha meggondoljuk, hogy a sajtószabadság nem egyéb, mint a gondolatszabadság következménye, szóval protestáns jog. Az effajta jogokért a német már legbecsesebb vérért ontotta és minden bizonnyal rá lehetne venni, hogy még egyszer sorompóba lépjen.

Ugyanez alkalmazható az akadémiai szabadság kérdésére, amely most olyan szenvedélyesen nyugtalanítja a kedélyeket Németországban. Mióta egyesek szerint kiderült, hogy az egyetemeken uralkodik a legtöbb politikai izgalom, más szóval szabadságszeretet, azóta minden oldalról arról akarják meggyőzni az uralkodókat, hogy ezek az intézetek vagy megszüntetendők, vagy legalább is közönséges tanintézetekké alakítandók át. Ehhez képest most terveket kovácsolnak és pro és contra nagyban vitatkoznak. Azonban az egyetemek nyilvános ellenfelei, akárcsak nyilvános védői, akiket eddig hallottunk, úgy ítászik, nem értik a kérdés

végso okait. Nincsenek tudatában annak, hogy az ifjusag mindenütt es minden szakon a szabadsag erdekeiert fog lelkesedni es hogy ez a lelkes ifjusag, ha az egyetemeket bezarjak, mashol, talan a kereskedo es iparos ifjusaggal karoltve annal tette keszebben fogja hallatni a szavat. A vedok csak azt igyekeznek bizonyitani, hogy az egyetemekkel a nemet tudomanyossag viraga is elpusztulna, hogy eppen az akademiai szabadsag nagyban elosegiti a tanulast, hogy az ifjusagnak ezaltal kituno alkalmu nyilik a sokoldalú kiképzésre stb. Mintha néhány görög szóval vagy még néhány durvasággal többről vagy kevesebbről volna csak szó!

Es mit érne a fejedelmek szemében minden tudomány, tanulás és műveltség, ha trónjuk szent biztonságát látnák veszélyeztetve! Volnának olyan hősök, hogy ama viszonylagos javakat feláldozzák az egyedüli abszolútumért, az abszolút uralomért. Mert ezt Isten bízta rájuk és ahol az Ég parancsol, ott minden földi szempont el kell, hogy némuljon.

Értetlenséggel találkozunk mind a szegény professzoroknál, akik az egyetemek képviselőiként, mind a kormányhivatalnokoknál, akik azok ellenfeleiként nyilvánosan fellépnek. Csak a katolikus propaganda van Németországban tisztában az ügy jelentőségével, ezek a jámbor feketék a nálunk uralkodó egyetemi rendszer legveszedelmesebb ellenfelei. Ők dolgoznak ellene csalárd módon és mikor egyikük, mint nemrégiben egy magnificus himpeller a müncheni aulában, abban a szeretetteljes szerepben tetszeleg magának, hogy az egyetemek érdekében beszél, nyilvánvalóvá válik a jezsuita fondorlat. Ezek a gyáva képmutatók jól tudják, mi forog itt kockán, mit nyerhetnek a játékon. Mert az egyetemekkel bukik a protestáns egyház is, amely a reformáció óta csakis azokban gyökeredzik, úgy hogy az utolsó évszázadok egész protestáns egyháztörténete jóformán csak a wittenbergi, lipcsei, tübingeni és hallei egyetemek tudósainak

theológiai vitáiból áll. A konzisztóriumok csupán halvány visszfénye a theológiai fakultásnak, evvel elveszítik minden erejüket és jellemüket és sivár függőségbe süllyednek a minisztériumoktól vagy éppen a rendőrségtől.

De hát ne adjunk ennyi teret efféle mélabús elmékedéseknek, a legkevésbé itt, ahol arról a Gondviselés-küldte emberről beszélünk, aki oly nagy dolgokat tett a német népért. Fentebb rámutattunk már, hogyan jutottunk el általa a legnagyobb gondolatszabadsághoz. De ez a Luther Márton nemcsak a mozgás szabadságát adta meg nekünk, hanem a mozgás eszközét is, tudniillik teret adott a szellemnek. Szót adott a gondolatnak. Megteremtette a német nyelvet.

Ez úgy történt, hogy lefordította a Bibliát.

Valóban, ennek a könyvnek isteni szerzője nyilván époly jól tudta mint mi többiek, hogy egyáltalában nem mellékes, ki fordítja a művet, maga választotta ki magának a fordítót és ráruházta a csodálatos képességet, hogy egy már szinte eltemetett holt nyelvből fordítani tudjon egy másik nyelvre, amely még egyáltalán nem élt.

Meg volt ugyan a Vulgata, amelyet értettek és a Septuaginta is, amelyet aztán meg lehetett érteni. De a héber nyelvtudás a keresztény világban egészen elkallódott. Csak a világ egyik-másik csücskében elrejtve élő zsidók őrizték még e nyelv hagyományait. Mint a kísértet őrzi az életben valaha gondjaira bízott kincset, úgy ült ez a meggyilkolt nép, ez a népkísértet, a maga sötét gettóiban és őrizte ott a héber Bibliát; és látni lehetett, hogy a német tudósok titokban lesurrantak ezekre a hirtedt búvóhelyekre, hogy elhozzák a ott elrejtett kincset, elsajátítsák a héber nyelv ismeretét. Mikor a katolikus papság észrevette, hogy ez oldalról veszély fenyegeti, hogy a nép ezen a mellékúton Isten valóságos szavához juthat és felfedezheti a római hamisításokat, kedvük lett volna a zsidó hagyo-

mányt is megszüntetni és nagyban mérlegelték az összes héber könyvek megsemmisítését. A Rajna mellett megkezdődött a könyvüldözés, amely ellen a mi pompás Reuchlin doktorunk oly dicsőségesen küzdött. A kölni theológusok, akik akkor a színen szerepeltek, különösen Hochstraaten, korántsem voltak olyan korlátolt szellemek, mint Reuchlin bátor harcostársa, Hutten Ulrik lovag ábrázolta őket a Litterae obscurorum virorum lapjain. Szándékuk a héber nyelv megfojtása volt. Mikor Reuchlin győzött, Luther hozzáfoghatott munkájához. Egy levélben, melyet akkoriban intézett Reuchlinhoz, nyilván érzi már milyen fontos győzelmet aratott ez utóbbi a maga függő és nehéz helyzetében, míg ő, az ágostonrendi barát, egészen független volt. Ebben a levélben nagyon naívan meg mondja: Ego nihil timeo, quia nihil habeo.

De hogy miképen jutott Luther a nyelvhez, amelyre Bibliáját lefordította, mindmáig megfoghatatlan előttem. Az ó-sváb tájnyelv a hohenzollerni császárok korának lovagi költészetével együtt teljesen elnémult. Az ó-szász tájnyelv, az úgynevezett plattdeutsch, alnémet, csak Északnémetország egy részében uralkodott és akármennyit kísérleteztek is vele, semmiképpen nem bizonyult irodalmi célokra használhatónak. Ha Luther azt a nyelvet választotta volna bibliafordításához, melyet a mai Szászországban beszéltek, akkor Adelung joggal állíthatta volna, hogy a szász, nevezetesen a meissen-i tájnyelv a tulajdonképeni felnémet, vagyis irodalmi nyelvünk. Ezt azonban régen megcáfolták, s ezt itt annál inkább hangsúlyoznom kell, mert ez a tévedés Franciaországban még mindig közkeletű. A mai szász sohasem volt a német nép tájnyelve, éppoly kevésbé, mint például a sziléziai; mert ez is, az is, szláv színeződés útján keletkezett. Őszintén megvallom hát, nem tudom, hogyan jött létre a nyelv, amelyet a lutheri Bibliában találunk. Azt azonban tudom, hogy a Biblia által, amelyből

az ifjú sajtó, az ördögi művészet, ezer meg ezer példányt dobott ki a nép közé, a lutheri nyelvet néhány év alatt egész Németországban elterjesztette és általános irodalmi nyelvvé tette. Ez az irodalmi nyelv mindmáig uralkodik Németországban és irodalmi egységet ad ennek a politikailag és vallásilag szétdarabolt országnak. Ez a felbecsülhetetlen érdeme kárpótolhat bennünket azért, hogy a nyelv mai fejlődési fokán némileg nélkülözi az egy nyelvjárásból kialakult nyelveknél megszokott bensőséget. Luther Bibliájának nyelve azonban koránt sincs híján ennek a bensőségnek és ez a régi könyv nyelvünk megifjodásának örök forrása. Minden kifejezés és fordulat, amely Luther Bibliájában áll, német, az írók ma is nyugodtan használhatják és mivel ez a könyv a legszegényebb emberek kezében is ott van, ezeknek nincs szükségük külön tudós kioktatásra, hogy irodalminian tudják magukat kifejezni. Ez a körülmény, ha majd kitör nálunk a politikai forradalom, fölöttébb érdekes jelenségeket fog eredményezni. A szabadság minden hol beszélni fog tudni és nyelve biblikus lesz.

Luther eredeti művei ugyancsak hozzájárultak a német nyelv rögzítéséhez. Polémikus szenvedélyességükkel mélyen behatoltak a kor szívébe. Hangjuk nem mindig tiszta. De hát rózsavízzel vallási forradalmat nem mindig lehet csinálni. Gorombaságra gyakran hasonló gorombasággal kellett válaszolni. A Bibliában Luther nyelve az Isten jelenvaló szelleme iránti tiszteletből mindig bizonyos méltóságba burkolózik. Vitaírateiban ellenben átengedi magát egy plebejusi durvaságnak, amely gyakran époly ellenszenves, mint nagyszerű. Kifejezései és képei ilyenkor azokhoz az óriás kőszobrokhoz hasonlítanak, amelyek indiai vagy egyiptomi templombarlangokban találhatók és amelyeknek ríktó színezése és kalandos rútsága egyszerre visszataszít és vonz. E barokk sziklastílussal a merész barát sokszor úgy jelenik meg előtt-

tünk, mint holmi vallásos Danton, mint egy hegyi prédikátor, aki a magasból görgeti le tarka szótömbjeit ellenfelei fejére.

Még érdekesebbek és jelentősebbek ezeknél a prózai írásoknál Luther költeményei, a lelkéből harcban és vészben lelkedzett költemények. Ezek gyakran sziklán nyíló virághoz hasonlítanak, más-kor még a zajló tenger fölött vibráló napsugárhoz. Luther szerette a zenét, még értekezést is írt erről a művészetről, ezért dalai rendkívül dallamosak. Ebből a szempontból is megilleti az „eislebeni hattyú” név. Viszont korántsem volt szelíd hattyú számos dalában, mikor övéit serkenti bátorságra és önma-gát lelkesíti ádáz harci kedvre. Ilyen csatadal volt az a dacos ének, amellyel ő és kísérői Wormsba bevonultak. Az öreg dóm megremegett ezektől az új hangoktól és az éji madarak felijedtek obszku-rus toronybeli fészkeikben. A dal, a reformációnak ez a marseillaise-e, mindmáig megőrizte lelkesítő erejét, s talán legközelebb hasonló harcokban használjuk a régi vértezett szavakat:

Erős vár a mi Istenünk,
Kemény vasunk és vértünk,
Inségben együtt van velünk,
Megvált és harcol értünk.
Kél az ősi rom,
Rajvető gonosz,
Csel vad fegyvere,
Erőszak övele,
A földön ő az első.

Önnön erőnk csak délibáb
És bizony esnénk esten.
De harcba egy Fiát
Értünk maga az Isten.
Kérded-é, ki az?
Jézus, az igaz.
Sok had, Egy a fő,

Nincs Isten más csak Ő,
Krisztus a győzedelmes.

S ha földön ördög nyüzsgéne
És elnyelni akarna,
Meg nem riadnánk — ellene
Győz hitünk diadalma.
A világi úr
Tombolhat vadul,
Semmit sem tehet,
Ő megítéltetett
Megrendül egy szavunkra.

Él, áll az ige igazul,
Akárki vesse-hányja.
Táborainkra száll az Úr
Szent lelke, adománya.
Jóhír, nő, család,
Jószág, test, világ
Veszhet, vihetik
Veszendő kincseik,
Miénk marad az ország.*)

Kimutattam, mennyire drága Luther Mártonunknak köszönhetjük azt a szellemi szabadságot, amelyre az új irodalomnak szüksége volt, hogy létrejöhessen. Kimutattam, mennyire az ő alkotása a nyelv is, amelyen ez az új irodalom kifejezhette magát. Most még csak azt kell hozzáfűznöm, hogy ezt az irodalmat is ő maga nyitja meg, hogy ez, nevezetesen pedig a népirodalom, Lutherrel kezdődik, hogy vallásos dalai e téren az első fontos jelenségeknek bizonyultak és már tanúságot tesznek ez irodalom határozott jellegéről. Aki tehát az újabb német irodalomról akar szólni, annak Lutherrel kell kezdenie, nem pedig bizonyos Hans Sachs nevezetű norimbergi nyárspolgárral, mint

*) József Attila átköltése.

azt tisztességtelen rosszindulatból néhány romantikus irodalmár teszi. Hans Sachs, a nemes lábbelikészítő céhnek ez a troubadourja, akinek mesterdala csak esetlen paródiája a régebbi minnedaloknak és akinek drámái csak otromba travesztiái a régi misztériumoknak, ez a vaskalapos Paprikajancsi, aki a középkor szabad naivitását aggodalmasan majmolja, talán a régebbi kor utolsó költőjének tekinthető, de semmiesetre sem az új kor szak első költőjének. Ennek bizonyítására elegendő lesz, ha új irodalmunknak a régítől való eltérését világosan kimutatom.

Ha tehát a Luther előtt virágzó német irodalmat vesszük szemügyre, ezt találjuk:

1. Anyaga, tárgya, akárcsak a középkor élete maga, két heterogén elem keveredése: ez a két elem hosszú párviadalában olyan hatalmasan egybefonódott, hogy végtére össze is olvadt. Ez a két elem a germán nemzetiség és az indgnosztikus, úgynevezett katolikus kereszténység.

2. A feldolgozás, helyesebben a feldolgozás szelleme ebben a régebbi irodalomban romantikus. Visszaélésszerűen ugyanezt szokás mondani az irodalom anyagáról is, a középkor minden jelenségéről, amely az említett két elem összeolvadása által keletkezett. Mert ahogyan némely középkori költő a görög történelmet és mitológiát egészen romantikusan dolgozta fel, úgy lehetséges az is, hogy valaki klasszikus formában ábrázolja a középkori erkölcsöket és legendákat. A „klasszikus” és „romantikus” kifejezés tehát csak a feldolgozás szellemére vonatkozik. A feldolgozás klasszikus, ha az ábrázolt tárgy formája egészen azonos az ábrázolandó tárgy eszméjével, mint a görögök mesterműveiben, ahol ehhez képest az azonosságban a forma és eszme közötti legnagyobb összhang is megtalálható. A feldolgozás romantikus, ha a forma nem azonosság útján nyilatkoztatja ki az eszmét, hanem parabólikusan kitalálni engedi. A „parabóli-

kus" szót itt szívesebben használom a „szimbólikus” szónál. A görög mithológiának egész sor isteni alakja van, akik közül a forma és az eszme azonossága ellenére mindegyik szimbólikus jelentőséget kaphatott. Ám ebben a görög vallásban éppen csak az istenek alakja volt meghatározva, minden egyéb, életük és működésük tetszés szerinti feldolgozása a költők önkényének volt átengedve. A keresztény vallásban evvel szemben nincsenek ilyen meghatározott alakok, hanem meghatározott tények, meghatározott események és cselekedetek vannak, amelyekbe az emberek költői kedélye parabólikus jelentést vihetett bele. Azt mondják, hogy a görög isteneket Homeros találta ki; nem igaz, előtte is léteztek meghatározott körvonalakban, történeteiket azonban Homeros találta ki. A középkor művészei evvel szemben vallásuk történeti részében a legcsekélyebbet sem merték már kitalálni; a bűnbeesés, az emberré válás, a keresztség, a keresztrefeszítés és más ilyesmi csupa sérthetetlen tény volt, amelyet tovább formálni nem volt szabad, melybe azonban az emberek költői kedélye parabólikus jelentést vihetett bele. Ebben a parabólikus szellemben dolgozott mármost a középkor minden művészete és ez a feldolgozási mód romantikus. Innen a középkori költészetben található misztikus általánosság; az alakok olyan árnyyszerűek, tetteik olyan határozatlanok, minden bennük olyan ködös, mintha változó holdfény világítaná meg; az eszme csak mint talány sejlik a formában és itt találkozunk avval az elmosódó formával, amely éppen illett egy spiritalisztikus irodalomhoz. Itt aztán nyoma sincs a görögöknél fellelhető napsugaras összhangnak forma és eszme között; hanem sokszor az eszme nyulik túl az adott formán s ez utóbbi kétségbeesetten iparkodik amaszt elérni, ilyenkor aztán bizarr, kalandos fenséget látunk; sokszor meg a forma nő egészen fejére az eszmének, egy pipogya,

apró gondolat vonszolja magát egy kolosszális formában, ilyenkor groteszk bohózatot látunk. De csaknem mindig formátlanság az eredmény.

3. A szóbanforgó irodalom általános vonása az volt, hogy minden témékben az a szilárd, biztos hit nyilvánult meg, amely akkor minden világi és vallási dolgokban uralkodott. A kor minden nézete tekintélyen alapult; a költő egy öszvér biztonsá-gával lépdelt a kétség szakadékainak szélén és mű-veiben merész nyugalom uralkodik, boldog bizako-dás, amilyen lehetetlen volt később, mikor ama tekintélyek csúcsa, tudniillik a pápa tekintélye összeroppant és a többi mind utánazuhan. A kö-zépkori költeményeknek tehát közös jellegük van, mintha nem az egyes ember, hanem az egész nép költötte volna őket; objektívek, epikusak és naivak.

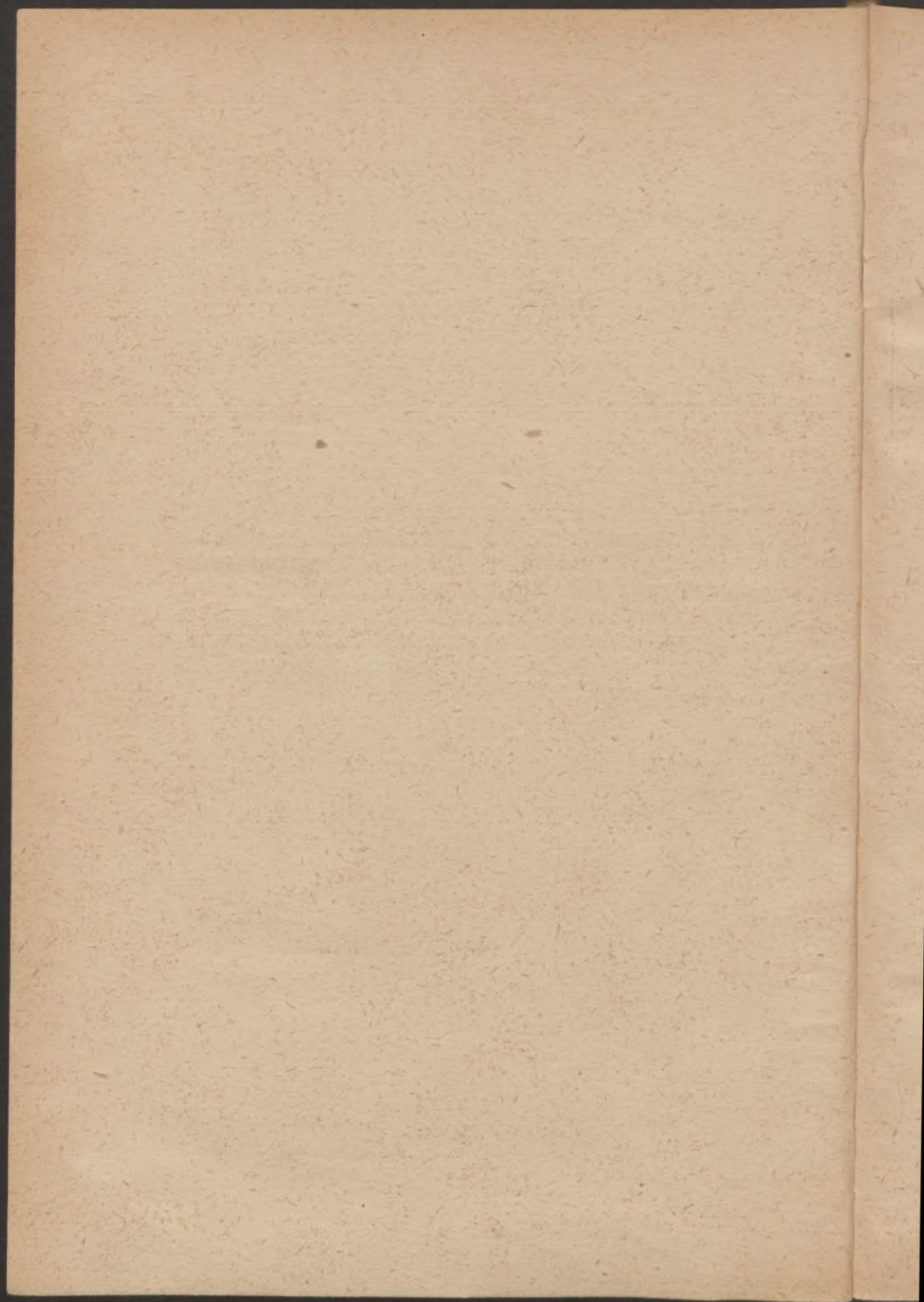
A Lutherrel felvirágzó irodalomban viszont mindennek ellentétét találjuk:

1. Anyaguk, a feldolgozásra szánt anyag a re-formációs érdekek és nézetek harca a dolgok régi rendjével. Az új korszellemnek teljességgel ellene van az a keverékhit, amely a két említett elemből — germán nemzetiség és ind-gnosztikus kereszt-ténység — keletkezett; az utóbbit pogány bálvány-imádásnak érzi, melynek helyére a judeo-deisztikus Evangélium igaz vallásának kell lépnie. A dolgok új rendje alakul ki; a szellem felfedezéseket tesz, amelyek elősegítik az anyagi jólétet; az ipar gya-rapodásával és a filozófiával a spiritualizmus a köz-vélemény szemében hitelét veszti; felemelkedik a harmadik rend; a forradalom már ott forrong a szí-vekben és agyakban s amit a kor érez, gondol, szük-ségel és akar, kifejezésre jut és ez a modern iro-dalom anyaga.

2. A feldolgozás szelleme nem romantikus többé, hanem klasszikus. A régi irodalom újjáéle-dése kapcsán egész Európában újjongó lelkesedés támadt a görög és római írók iránt és a tudósok, akik akkor egyesegyedül írtak, a klasszikus ókor

szellemének elsajátítására vagy legalább is a klasszikus művészeti formák írásaikban való utánképzésére törekedtek. Ha a görögökhöz hasonlóan nem tudtak eljutni a forma és az eszme összhangjához, annál szigorúbban ragaszkodtak a görög feldolgozási mód külsőségeihez, görög szabályok szerint elkülönítették a műfajokat, őrizkedtek minden romantikus különködéstől és ebben az értelemben nevezzük őket klasszikusoknak.

3. A modern irodalom általános jellege abbant áll, hogy most az egyéniség és a kétség az uralkodó elemek. A tekintélyek összeomlottak; az ész most az ember egyetlen lámpása és lelkiismerete az egyetlen bot a földi élet sötét útvesztőiben. Az ember most egyedül áll teremtményével szemben és így énekli neki dalát. Ezért kezdődik ez az irodalom vallásos énekekkel. De még később is, mikor világivá lesz, a legbensőségesebb öntudat uralkodik benne, a személyiség érzése. A költészet most már nem objektív, epikus és naiv, hanem szubjektív, lírai és elmélkedő.

MÁSODIK KÖNYV

Luthertől Kantig

Az első könyvben a nagy vallási forradalmat tárgyaltuk, amelynek képviselője Németországban Luther. Most arról a filozófiai forradalomról kell szólnunk, amely ebből származott, sőt voltaképpen nem is más, mint a protestantizmus végső konzekvenciája.

Mielőtt azonban elmondjuk, hogyan tört ki ez a forradalom Kant Immanuellel, meg kell emlékeznünk a külföld filozófiai jelenségeiről, Spinoza jelentőségéről, Leibniz bölceleti rendszerének sorsáról, e filozófia és a vallás kölcsönös viszonyáról, surlódásairól, összeütközéseiről és más idevágó kérdésekről. Közben azonban állandóan azokat a filozófiai kérdéseket tartjuk szem előtt, amelyeknek szociális jelentőséget tulajdonítunk és melyek megoldásában a filozófia a vallással verseng.

Ilyen kérdés Isten természete. Isten minden bölcsesség kezdete és vége, mondják alázatosságukban a hívők és a tudására oly fölöttébb büszke filozófus kénytelen ennek a jámbor megállapításnak igazat adni.

Az újabb filozófia atyja nem Bacon, mint általában tanítják, hanem Descartes és hogy a német filozófia mennyire tőle származik, egészen világosan meg fogjuk mutatni.

René Descartes francia volt és a kezdeményezés dicsósége ezen a téren is a nagy Franciaország-

got illeti. De a nagy Franciaország, a franciák zajos, mozgalmas, sokat fecsegő országa sohasem volt alkalmas talaja a filozófiának: lehet, hogy sohasem is fog rajta megteremni. Ezt érezte René Descartes s ezért ment Hollandiába, a treckschuitok és hollandusok csendes, hallgatag országába és ott írta meg filozófiai műveit. Csak ott tudta szellemét megszabadítani a hagyományos formalizmustól és egész filozófiát építeni tiszta gondolatokból, amelyeket nem a hittől és nem is a tapasztalat világából vett kölcsön, mint azóta minden valóságos filozófiától megkövetelik. Csak ott volt képes olyan mélységeibe leszállani a gondolkodásnak, hogy az öntudat végső gyökereiben rácsaphasson és éppen a gondolat segítségével alapíthassa meg az öntudatot abban a világhíres mondatban, hogy: Cogito ergo sum.

De az is meglehet, hogy Hollandián kívül sehol sem merhetett volna Descartes olyan filozófiát tanítani, amely a múlt minden hagyományával a legnyilvánvalóbb összeütközésbe került. Övé a dicsőség, hogy megalapította a filozófiai autonómiáját: a filozófia ezentúl nem szorult arra, hogy a gondolkodásra való engedélyt a teológiából koldulja ki, hanem önálló tudományként léphetett fel ez utóbbi mellett. Nem azt mondom, hogy ez utóbbi ellen, mert akkoriban érvényes volt az az elv, hogy a filozófia útján elérhető igazságok végeredményképen ugyanazok, amelyeket a vallás közvetít hozzánk. Evvel szemben a skolasztikusok, mint már fentebb említettem, a vallásnak nemcsak a filozófiával szemben való fensőbbségét ismerték el, hanem a filozófiát üres játéknak, hiú szószátyárkodásnak minősítették, mihelyt a vallás dogmáival ellentétbe került. A skolasztikusok egyetlen célja az volt, hogy gondolataikat kimondják, akármilyen feltételek között. Azt mondták: egyszer egy az egy és bebizonyították; ugyanakkor azonban mosolyogva hozzátették, hogy ez ismét csak az emberi

elme tévedése, mert az mindig téved, valahányszor az ökumenikus zsinatok határozmányainak ellentmond. Egyszer egy ugyanis három és ez a valóságos igazság, mint az régen kinyilatkoztattott az Atya, Fiú és Szentélek nevében. A skolasztikusok titokban filozófiai ellenzéket alakítottak az egyház ellen. Nyíltan azoban a legnagyobb alátét színlelték, sőt sokszor ők harcoltak az egyházért és egy-egy felvonuláson annak kíséretében parádéztek, olyanformán, mint a francia ellenzéki képviselők a restauráció ünnepein.

A skolasztikusok komédiája több mint hat évszázadon át tartott, és egyre triviálisabb lett. Descartes avval, hogy a skolasztikát szétzúzta, szétzúzta a középkor idejétmúlta ellenzékét is. A régi seprűk a sok sepréstől eltompultak, túlon túl sok szemét tapadt rájuk, és az új kor új seprűket kívánt. Minden forradalom után le kell mondania az addigi ellenzéknek, különben nagy ostobaságok történnek. Ezt már megértük. Nem annyira a katolikus egyház, mint inkább annak régi ellenfelei, a skolasztikusok utóhada tiltakozott először a cartesiusi filozófia ellen. A pápa csak 1663-ban tiltotta el.

Azt hiszem, feltételezhetem a franciákról, hogy kielégítően ismerik nagy honfitársuk filozófiáját, s így nem kell itt kimutatnom, mennyire alkalmas volt arra, hogy a legellentétesebb tanok belőle mérítsék a szükséges anyagot. Az idealizmusra és a materializmusra gondolok.

Mivel különösen Franciaországban ezt a két tant a spiritualizmus és szenzualizmus szavakkal jelzik és mivel én ezt a két elnevezést másképpen használok, fogalmi zavarokat elkerülendő, közelebbről kell tárgyalnom a fenti kifejezéseket.

A legrégibb idők óta két ellentétes nézet van az emberi gondolkodás természetéről, azaz a szellemi megismerés végső alapjairól, az eszmék keletkezéséről. Egyesek szerint eszméinket kizárólag

kivülről kapjuk, szellemünk csupán üres tartály, amelyben az érzésektől beszippantott nézetek feldolgozódnak, olyanféle módon, mint a lenvelt ételek a gyomorban. Hogy jobb képet használjak: ezek az emberek tabula rasának tekintik a szellemet, melyre utóbb a tapasztalás naponként valami újat ír, meghatározott írásszabályok szerint.

Mások, akik evvel ellenkező véleményen vannak, azt állítják, hogy az eszmék az emberrel születnek, az emberi szellem az eszmék ősi székhelye és a külvilág, a tapasztalás és az ezt közvetítő érzékek csak annak megismeréséhez juttatnak el, ami már előbb benne volt a szellemben, csak az ott szunnyadó eszméket ébresztik fel.

Az első nézetet mármost szenzualizmusnak, sokszor empirizmusnak is nevezték; a második a spiritualizmus, sokszor racionalizmus nevet kapta. Ez azonban könnyen félreértésekre ad okot, mert evvel a két névvel — mint már előző könyvben említettem — egy idő óta azt a két szociális rendszert is jelöljük, amely az élet minden megnyilatkozásában érvényesül. A spiritualizmus nevet tehát átengedjük a szellem ama vétkes fennhéjázásának, amely a maga kizárólagos felmagasztosítására törve, az anyagot eltaposni vagy legalább is elsenyveszteni igyekszik; a szenzualizmus nevet pedig átengedjük annak az ellenzéknek, amely ennek elleneszegülve, az anyag rehabilitálását célozza és az érzékek számára követeli elidegeníthetetlen jogait, anélkül, hogy a szellem jogait vagy akár csak a szellem fensőbbiségét is tagadná. Evvel szemben a *megismerésünk természetére* vonatkozó véleményeknek szívesebben adom az idealizmus és materializmus nevet; az előbbivel a velünk született eszmék, az a priori eszmék tanát jelölöm, az utóbbira pedig a tapasztalás, az érzékek útján nyert szellemi megismerés tanát, azaz a posteriori eszmékről szóló tanítást.

Jelentős körülmény, hogy a cartesiusi bölcsélet

idealisztikus oldalának Franciaországban soha nem volt sok szerencséje. Több híres jansenista követte egy ideig ezt az irányt, de csakhamar belebonyolódott a keresztény spiritualizmusba. Talán éppen ez a körülmény fosztotta meg hitelétől az idealizmust Franciaországban. A népek ösztönösen megsejtik, mire van szükségük, hogy küldetésüket teljesítsék. A franciák már útban voltak ama politikai forradalom felé, amely csak a tizennyolcadik század végén robbant ki és amelyhez bárdra, továbbá époly hideg-éles materialista filozófiára volt szükségük. A keresztény spiritualizmus kombattánsként ellenségeik sorában állott, s így a szenzualizmus természetes szövetségesük lett. Mivel a francia szenzualisták rendszerint materialisták voltak, előállott az a tévedés, hogy a szenzualizmus mindig a materializmus szülötte. Pedig amaz épúgy érvényre juthat mint a pantheizmus eredménye, s akkor megjelenése szép és gyönyörű. Mégis semmiképen sem akarjuk a francia materializmus érdemeit elvitatni. A francia materializmus jó ellenméreg volt a múlt betegsége ellen, keserves gyógyszer egy keserves kóresetben, higany egy megfertőzött nép számára. A francia filozófusok John Locke-t választották mesterükül. Ez volt az Üdvöztető, akire szükségünk volt. Essay concerning Human Understanding című műve volt az evangéliumuk, erre esküdtek. John Locke Descartes-hoz járt iskolába és mindent megtanult tőle, amit egy angol megtanulhat: mechanikát, megkülönböztető művészetet, kombinálást, konstruálást, számolást. Csak egyet nem volt képes megérteni, tudniillik a velünk született eszméket. Ezért tökéletesítette a tant, mely szerint ismereteinket kívülről, a tapasztalatból nyerjük. Afféle számolószekekrényt csinált az emberi szellemből, az egész ember angol gép lett. Áll ez arról az emberről is, amelyet Locke tanítványai konstruáltak, noha ők különböző elnevezéseikkel akartak egymás között különbözni. Mindannyian félnek

legfőbb elvük végső következményeitől és Condillac híve megrémül, ha egy Helvetius-szal vagy éppen egy Holbach-hal vagy pláne egy La Mettrie-vel egy kalap alá akarják venni. Pedig ennek meg kell lennie, s ezért én a tizennyolcadik század francia filozófusait és mai utódaikat egyre-másra materialistáknak minősítem. A L'homme-machine a francia filozófia legkövetkezetesebb könyve és már címe kimondja ennek az egész világszemléletnek utolsó szavát.

Ezek a materialisták többnyire a deizmus hívei is voltak, mert a gép feltételezi a gépészt, s amannak legfőbb tökélyéhez hozzátartozik az is, hogy felismerni és értékelni tudja egy ilyen művész technikai ismereteit, részint a saját felépítésében, részint a mester egyéb műveiben.

A materializmus betöltötte hivatását Franciaországban. Most talán ugyanazt a munkát végzi el Angliában és Locke talajából ott a forradalmi pártok nőttek ki, nevezetesen a benthamisták, a hasznosság prédikátorai. Ezek a hatalmas szellemek a helyes fogantyút kapták el, azt, amellyel John Bull megmozdítható. John Bull született materialista és keresztény spiritualizmusa legtöbbször hagyományos képmutatás vagy legalább is anyagi korlátoltság — a husa lemond, mert a szellem nem jön segítségére. Másként van Németországban, és a német forradalmárok tévednek, ha azt hiszik, hogy akármilyen materialista filozófia az ő céljaiknak kedvez. Mi több, ott nincs is meg az általános forradalom lehetősége, amíg annak alapelveit nem valamilyen népszerűbb, vallásosabb és németebb filozófiából vezetik le és azoknak erejénél fogva kerülnek uralomra. Melyik filozófia ez? Később kertetés nélkül beszélni fogunk róla. Kertetés nélkül, mondom, mert számítok rá, hogy ezeket a lapokat németek is olvassák.

Németország kezdettől fogva ellenszenvet tanúsított a materializmussal szemben s ezért másfél

évszázadig voltaképeni színtere lett az idealizmusnak. A németek is beiratkoztak Descartes iskolájába és Descartes nagy tanítványának neve Gottfried Wilhelm Leibniz volt. Ahogyan Locke a mester materialisztikus irányát követte, úgy követte Leibniz a mester idealisztikus irányát. Nála találjuk leghatározottabban a velünk született eszmék tanát. A *Nonveau essai sur l'entendement humain* című művében Locke ellen szállott síkra. Leibniz-cal szökkent virágába a németek buzgó szeretete a filozófia tanulása iránt. Felébresztette a szellemeket és új utakra terelte őket. Írásainak szélessége, a bennük megnyilatkozó vallásos érzület a csökönyös szellemeket is némileg kibékítette gondolatainak merészségével és hatása roppant nagy volt. Ennek a gondolkodónak bátorsága első-sorban monadológiájában ütközik ki, az egyik legérdekesebb hipotézisében, mely valaha filozófus fejéből kikerült. Ez egyben a legjobb is, amit létrehozott, mert benne már a legfontosabb törvények ismerete dereng, melyeket mai filozófiánk megtalált. A monaszokról szóló tan talán csak gyámoltalan megfogalmazása ezeknek a mai természetből-cselőktől jobb formulákban kifejezett törvényeknek. Igazában a „törvény” szó helyett csak formulát kellene mondanom, mert Newtonnak igaza van, mikor megjegyzi, hogy amit a természetben törvénynek nevezünk, valójában nincsen és hogy csak formulák vannak, amelyek felfogóképességünknek segítségére jönnek, hogy a természet jelenségeinek egy sorát megmagyarázzuk. Leibniz összes írásai között legtöbb szó esett Németországban a Theodiceáról. Pedig ez a leggyöngébb műve. Ez a könyv, valamint néhány egyéb írása, amelyekben Leibniz vallásos szelleme fejeződik ki, sok rágalmat, sok keserű félreértést zúdított rá. Ellenségei a legkedélyesebb gyöngelméjűséggel vádolták meg; barátai, akik védelmére keltek, éppen ellenkezőleg agyafurt képmutatót csináltak

belőle. Leibniz jelleme sokáig vita tárgya volt nálunk. A legméltányosabbak is kénytelenek voltak szemére hányni kétértelműségét. Legjobban a szabadság gondolkodók és a felvilágosodás hívei szidalmazták. De hogyan is bocsátották volna meg egy filozófusnak, hogy a Szentháromságot, az örök elkárhozást és pláne Krisztus istenvoltát védelmezte! Eddig már nem ment a türelmük. Pedig Leibniz nem volt sem bolond, sem gazember és a maga harmonikus magaslatairól sok joggal védelmezhetette az egész kereszténységet. Az egész kereszténységet mondom, mert azt védelmezte a félkereszténység ellen. Megmutatta az ortodoxia következetességét ellenfeleinek felemásságával szemben. Ennél többet sohasem akart. Amellett azon a közömbösségi ponton állott, ahol a legkülönbözőbb rendszerek csak különböző oldalai ugyanannak az igazságnak. Ezt a közömbösségi pontot utólag Schelling úr is felismerte és Hegel tudományosan megalapozta mint a rendszerek rendszerét. Ugyanilyen módon foglalkozott Leibniz Platon és Aristoteles egybehangelésével. A kérdés azután sokszor felvetődött nálunk. Hogy megoldották-e?

Nem, igazán nem! Mert ez a feladat nem más, mint az idealizmus és materializmus között dúló harc kiegyenlítése. Platon testestül-lelkestül idealista és csak velünk született eszméket ismer: az ember az eszméket készen hozza magával a világra és mikor tudatosulnak benne, mintegy egy korábbi létből való visszaemlékezéseknek tűnnek fel előtte. Ezért van Platonnál annyi kód és misztika: egyszer világosabban emlékezik, másszor kevésbé világosan. Aristotelesnél viszont minden világos, minden biztos, mert ismeretei nem benne nyilatkoznak meg születés előtti viszonylataikban, hanem ő maga merít mindent a tapasztalásból és a leghatározottabban tud klasszifikálni. Ezért lesz mindig mintaképe az összes empirikusoknak, s ezek nem adhatnak eléggé hálát az Istennek, hogy Nagy

Sándor mesterévé tette, hogy ennek hódításai által annyi alkalmat nyílt a tudomány istápolására és hogy győztes tanítványa sok ezer talentumot adott neki zoológiai célokra. A pénzt az öreg magister lelkiismeretesen használta fel, tisztességes számú emlősállatot boncolt fel érte, madarakat tömött ki és közben rendkívül fontos megfigyeléseket tett: sajnos azonban, a nagy vadat, aki pedig legközelebb volt a szeme előtt, akit ő maga nevelt fel és aki sokkal érdekesebb volt az egész akkori állatsegregletnél, nem vette észre és nem vizsgálta meg. Valóban teljességgel elmulasztotta, hogy felvilágosítson bennünket annak az ifjú királynak a természetéről, akinek életét és tetteit még ma is mint csodát és talányt bámuljuk. Ki volt ez a Sándor? Mit akart? Máig sem tudjuk. Annál bővebben tájékoztat bennünket Aristoteles a babiloni tengeri macskákról, indiai papagájokról és a görög tragédiákról, melyeket ugyancsak felboncolt.

Platon és Aristoteles! Nemcsak két rendszer, hanem két különböző emberi természet típusa, amelyek ősidőktől fogva minden fajtájú jelmezben többé-kevésbé ellenségesen állanak egymással szemben. Jelesen az egész középkoron át a mai napig folyt a harc és ez a harc a keresztény egyháztörténet leglényegesebb tartalma. Platonról és Aristotelesről van mindig szó, ha más neveken is. Rajongó, misztikus, plátói természetek, kedélyük legmélyéből nyilatkoztatják ki a keresztény eszméket és a megfelelő szimbólumokat. Gyakorlati, rendszerező, aristotelesi természetek ezekből az eszmékből és szimbólumokból szilárd rendszert építenek, dogmatikát és kultuszt. Az egyház végül mindkét természetet magába öleli: ennek egyik része többnyire a klérusban, másik része a szerzetességben sáncolja el magát, de egyik szüntelenül harcol a másikkal. A protestáns egyházban ugyanaz a harc mutatkozik: a viszály a pietisták és ortodoxok között, akik bizonyos tekintetben meg-

felelnek a katolikus misztikusoknak és dogmatikusoknak. A protestáns pietisták fantázia nélküli pietisták, a protestáns ortodoxok pedig szellem nélküli dogmatikusok.

Ez a két protestáns párt Leibniz korában elkecseregedett küzdelemben állott. Leibniz filozófiája későbbben beleavatkozott ebbe a háborúságba. mikor Wolf Keresztély a magáévá tette, a kor szükségleteihez alkalmazta és — ami a legfőbb — német nyelven adta elő. Mielőtt azonban Leibniznek erről a tanítvánvárról, munkásságának hatásairól és a lutherizmus későbbi sorsáról továbbiakat mondunk el meg kell emlékeznünk arról a Gondviselés-küldötte férfiúról, aki Locke-kal és Leibniz-cal egyidejűleg Descartes iskolájában nyert kiképzést, hosszú ideig csak gúny és gyűlölet tárgya volt s napjainkbait mégis szellemi egyeduralomra kezd emelkedni.

Baruch Spinozáról beszélek.

Az egyik nagy szellem a másik nagy szellem által alakul ki, nem annyira hozzá hasonulás, mint surlódás útján. Egyik gyémánt csiszolja a másikat. Így Descartes filozófiája is korántsem hozta létre a Spinozáét csak elősegítette. Azért találjuk a tanítványnál mindenekelőtt a mester módszerét, s ez nagy nveresség. Aztán megtaláljuk Spinozánál, akárcsak Descartesnál a matematikától kölcsönvett bizonyítási módot. Ez nagy fogyatékoság. A matematikai forma Spinozának fanvar külsőt ad. Ez azonban olyan mint a mandula keserű héja; a mag annál örömdetesebb. Spinoza olvasása közben olyan érzés fog el bennünket mint a legélettelsebb nyugalma nagy természet szemlélete közben. Erdeje az égbenyúló gondolatoknak, amelyeknek virágzó csúcsa hullámzó mozgásban van, miközben a megingathatatlan fatörzsek az örök földben gyökeredznek. Van Spinoza írásaiban valami megmagyarázhatatlan fuvalom. Mintha a jövő szele lehelne ránk. A héber próféták szelleme talán még ott nyugodott késő unokájukon. Amellett komoly-

ság is van benne, öntudatos büszkeség és a gondolatnak az a grandezza, amely ugyancsak örökségnek látszik; s mert Spinoza azokhoz a mártírcsaládokhoz tartozott, amelyeket a katolikus királyok annak idején kiűztek Spanyolországból. Ehhez járult még a hollandus türelme, amelyet Spinoza mint életében, írásaiban sem tagadott meg soha.

Megállapítást nyert, hogy Spinoza életmódja minden gáncstól ment volt, tiszta és feddhetetlen mint isteni rokona, Jézus Krisztus élete. Mint ez, szenvedett ő is tanáért, mint ez, hordta ő is a töviskoszorút. Ahol egy nagy szellem kimondja, amit gondol, mindenütt Golgota van.

Drága olvasó, ha egyszer Amsterdamba kerülsz, mutattasd meg magadnak a hetessel a spanyol zsinagógát. Szép épület, a tető négy kolosszal pilléren nyugszik és legközepe áll a szószék, ahol egykor kimondták az átkot a mózesi törvény megvetője, don Benedictus de Spinoza fejére. Ez alkalommal egy bakkecske szarvába fújtak, amelynek neve sofár. Evvel a kürttel nyilván szürnyű dolgok történnek. Mert, mint Maimon Salamon életrajzában olvastam valamikor, az altonai rabbi ezt a Kant-tanítványt szerette volna visszatéríteni régi hitéhez, s mikor Maimon makacsul kitartott filozófiai eretnekségei mellett, fenyegetőzni kezdett és megmutatta neki a sofárt ezekkel a komor szavakkal: Tudod te, mi ez? Mikor azonban a kantianus hidegvérrel azt felelte, hogy egy bakkecske szarva, a rabbi hanyattesett rémületében.

Ez a kürt szolgáltatta a zenekíséretet Spinoza kiközösítéséhez, mert ünnepélyesen kitaszították Izrael közösségéből és méltatlannak nyilvánították arra, hogy ezentúl a zsidó nevet viselje. Keresztény ellenségei eléggé nagylelkűek voltak ahhoz, hogy meghagyják neki ezt a nevet. A zsidók azonban, a deizmusnak ez a svájci gárdája, kérlelhetetlenek voltak és ma is mutogatják Amsterdamban a

spanyol zsinagóga előtt a teret, ahol egykor hosszú töreikkel Spinoza felé szurkáltak.

Nem mulasztom el, hogy Spinozának ezekre a személyes viszontagságaira különösen figyelmessem az olvasót. Ezt a férfiút nemcsak az iskola nevelte, hanem az élet is. Ez különbözteti meg a legtöbb filozófustól és írásaiban felismerhetjük az élet közvetett behatásait. A theológia neki nem pusztán tudomány volt. A politika úgyszintén. Ezt is a gyakorlatból ismerte meg. Szerelmesének atyját Németalföldön politikai vétségek miatt felakasztották. Pedig a világon sehol olyan rosszul nem akasztanak, mint Hollandiában. Nincs fogalmatok róla, milyen végtelenül sok előkészület és ceremónia játszódik le eközben. Az elitelt ugyanakkor az unalomba is belehal és a nézőnek bőséges ideje van arra, hogy gondolkozzon. Meggyőződésem tehát, hogy Baruch Spinoza nagyon sokat gondolkozott az öreg Van Ende kivégzésén, s ahogyan korábban megértette a vallást töreivel, most a politikát is megértette köteleivel. Bizonyossága ennek Tractatus politicus-a.

Az én feladatom mindössze az, hogy kimutassam, hogyan és miképpen rokonai egymásnak többé-kevésbbé a filozófusok és csupán a rokonsági fokot és az örökösödés rendjét mutatom meg. René Descartes harmadik fiának, Spinozának filozófiája, ahogyan főművében, az Etikában kifejti, Locke testvére materializmusától éppoly távol áll, mint Leibniz testvére idealizmusától. Spinoza nem gyötri magát analitikusan az ismereteink végső okaira vonatkozó kérdéssel. Nagy szintézisét adja nekünk, az istenségről szóló magyarázatát.

Baruch Spinoza ezt tanítja: Csak egy szubsztancia van, az pedig Isten. Ez az egy szubsztancia végtelen, abszolút. A véges szubsztanciák mind belőle erednek, benne találhatók, felbukkannak, lebuknak benne, csak viszonylagos, átmeneti, esetleges létük van. Az abszolút szubsztancia nekünk mind a

végtelen gondolkodás, mind a végtelen kiterjedés alakjában nyilatkozik meg. E kettő, a végtelen gondolkodás és a végtelen kiterjedés az abszolút szubstancia két attribútuma, mi csak ezt a két attribútumot ismerjük, de Istennek, a végtelen szubstanciának talán még több más attribútuma van, melyet nem ismerünk. „Non dico me deum omnino cognoscere, sed me quaedam eius attributa, non autem omnia, neque maximam intelligere partem.”

Csak értetlenség és rosszindulat adhatták ennek a tannak az „ateista” jelzőt. Soha senki nem szólott még magasztosabban az istenségről, mint Spinoza. Ahelyett, hogy istentagadónak mondják, azt mondhatnánk róla, hogy embertagadó. Az ő szemében minden véges dolog csak modusa a végtelen szubstanciának. Minden véges dolog benne van Istenben, az emberi szellem csak a végtelen gondolkodás egy fénysugara, az emberi test csak a végtelen kiterjedés egy atomja; Isten mindkettőnek végtelen oka, a szellemeké és a testeké, natura naturans.

Egy Madame Du Deffanthoz írott levelében Voltaire nagy elragadtatással emlékezik meg nevezett hölgynek egy ötletéről. A hölgy azt jelentette ki, hogy az összes dolgok, amelyeket az ember egyáltalában nem tudhat, minden bizonnyal olyan természetűek, hogy tudásuk mit sem használna neki. Ezt a megjegyzést alkalmaznám én Spinoza egyik mondatára, amelyet fentebb közöltem saját megfogalmazásában és melynek érteline az, hogy az istenséget nemcsak a két megismerhető attribútum, gondolkodás és kiterjedés illeti meg, hanem talán más, számunkra megismerhetetlen attribútumok is. Amit nem ismerhetünk meg, annak számunkra nincs értéke, legalább is nincs értéke abból a szociális szempontból, amelynek lényege az, hogy a szellemünkben megismerteket testileg megjeleltük. Isten lényének tőlünk adott meggyarázatában tehát csak ama két megismerhető attribútumra

hivatkozunk. Dehát végül is minden, amit Isten attributumának nevezünk, csak szemléletünk különböző formája és ezek a formák az abszolút szubstanciában mind azonosak. A gondolat Spinozánál végül is csak a láthatatlan kiterjedés, a kiterjedés pedig csak a látható gondolat. Itt eljutunk a német identitás filozófia főtételéhez: ez a tan lényegében csöppet sem különbözik a Spinozáétól. Hiába handabandázik Schelling úr, hogy filozófiája különbözik a spinozizmustól, hogy inkább „az ideális és reális kölcsönös áthatása”, hogy a spinozizmustól úgy különbözik, „mint a kiképzett görög szobrok a merev egyiptomi eredetiktől”, mégis a leghatározottabban ki kell jelentenem, hogy Schelling úr előbbi korszakában, mikor még filozófus volt, a legcsekélyebb mértékben sem különbözött Spinozától. Csak éppen más úton jutott el ugyanahhoz a filozófiához és ezt később még megmagyarázom, ott ahol arról lesz szó, hogyan lép Kant új utakra, hogyan követi őt Fichte, hogyan halad tovább Schelling Fichte nyomdokain és a természetfilozófia erdei sötétjében elkóborolva, hogyan áll végre szemtől-szemben Spinoza nagy szobrával.

Az új természetbölcseletnek csak annyi érdeme van, hogy a szellem és az anyag között fennálló örök párhuzamosságot a legéleselméjűbben kimutatta. Szellemet és anyagot mondok és ezeket a kifejezéseket mint avval egyjelentőségűt használok, amit Spinoza gondolatnak és kiterjedésnek nevez. Némileg ugyanezt jelenti az is, amit természetbölcselelőink szellemnek és természetnek vagy ideálisnak és reálisnak mondanak.

A következőkben Spinozának nem annyira rendszerét, mint inkább szemléleti módját a pantheizmus szóval fogom megjelölni. Ez utóbbi, akár csak a deizmus, Isten egységét tételezi fel. De a pantheisták istene benne van a világban magában, nem úgy, hogy isteniségével áthatja, mint Szent

Ágoston igyekezett egykor szemléltetni, mikor Istent egy nagy tóhoz és a világot egy nagy szivacs-hoz hasonlította, amely közepén fekszik és az istenséget magába szívja; nem, a világ nem csupán istentől ittas, istentől terhes, hanem azonos vele. „Isten”, akit Spinoza az egy szubstanciának, a német filozófia pedig abszolútumnak nevez, „minden, ami van”, épúgy anyag, mint szellem, mindkettő egyformán isteni és aki a szent anyagot megsérti, ugyanolyan bűnös, mint aki a Szentlélek ellen vétkezik.

A pantheisták Istene tehát abban különbözik a deisták Istenétől, hogy benne van a világban, míg ez utóbbi egészen a világon kívül, vagy — ami ugyanaz — fölötte van. A deisták Istene felülről kormányozza a világot, mint tőle különvált intézményt. Csak ennek a kormányzásnak mikéntjét illetőleg különböznek egymás közt a deisták. A héberek mennydörgő zsarnoknak gondolják el Istent, a keresztények szerető atyának; Rousseau tanítványai, az egész genfi iskola bölcs művésznek képzele, aki a világot elkészítette, körülbelül úgy, ahogy a papájuk készíti az óráit és mint műértők csodálják a művet és magasztalják a mestert odafenn.

A deista szemében, aki tehát világonkívüli vagy felüli Istent tételez fel, csak a szellem szent, amennyiben ezt mintegy isteni lehelletnek tekinti, a világ teremtetőjét az emberi testbe, az isteni kéz sárból gyúrt művébe fuvalt lehelletnek. A zsidók ennél fogva a testben valami értéktelent láttak, a ruach hakodas, a szent lehellet szegényes burkát, a szellemét, amelynek egyedül szentelnek gondot, tiszteletet, kultuszt. Ezért lettek aztán valóságosan a szellem népe, önmegtartóztatók, kevéssel beérők, komolyak, elvontak, önfejűek, a mártíromságra alkalmasak és legmagasztosabb kivirágzásuk Jézus Krisztus. Ez a szó valódi értelmében a hússá lett szellem és mélységesen jelentős az a szép legenda,

hogy egy testileg érintetlen, szeplőtelen szűz egyedül szellemi fogantatás útján hozta a világra.

De ha a zsidók csak lekicsinyléssel néztek a testre, a keresztények még tovább mentek ezen az úton és elvetendőt láttak benne, rosszat, sőt a Rosszat magát. Így láttunk aztán néhány évszázaddal Krisztus születése után felemelkedni egy vallást, amely az emberiséget mindenkor bámulatba fogja ejteni és a legkésőbbi nemzedékeket borzongó csodálatra fogja kényszeríteni. Igen, nagy, szent, véghetetlen üdvösséggel tele vallás ez, amely a szellemnek ezen a földön meg akarta hódítani a legfeltétlenebb uralmat. — Ám ez a vallás éppen tulságosan magasztos volt, tulságosan tiszta, tulságosan jó erre a földre, ahol eszméje csak elméletben volt proklamálható, a gyakorlatban azonban nem bizonyult végrehajthatónak. Ez eszme megvalósításának kísérlete a történelemben végtelenül sok gyönyörű jelenséget hozott létre és minden idők költői még soká fognak róla énekelni. Másfelől azonban a kereszténység eszméjének megvalósítási kísérlete, mint ma már látjuk, szánalmasan félresikerült és ez a félresikerült kísérlet az emberiségnek megszámlálhatatlan áldozatokba került: ezeknek szomorú következménye mostani szociális nyavalyának egész Európában. Ha ma még — mint sokan hiszik — az emberiség ifjúkorát éljük, a kereszténység mintegy ennek legtúlfeszítettebb kamaszkori eszméi közül való, amelyek jóval nagyobb becsületet szereznek szívének, mint eszének. Az anyagot, a világot a kereszténység Caesar és zsidó kincstárnokai kezére bízta és beérte avval, hogy az előbbitől elvitassa a fensőbbiséget, az utóbbiakat pedig a közvélemény előtt tönkretegy — de lám, lám! a gyűlölt kard és a megvetett pénz végül mégis csak kiverekszi a főhatalmat és a szellemi képviselői kénytelenek velük kiegyezni. Sőt ebből a kiegyezésből szolidáris szövetség lett. Nemcsak a római, hanem az angol, a porosz, röviden az ösz-

szes privilegizált papok szövetségre léptek Caesaral és társaival a népek elnyomására. Viszont e szövetekezés által a spiritualizmus vallása még gyorsabban befejezi pályafutását. Ehhez a belátáshoz már olyik pap is elérkezik és hogy a vallást megmentsék, úgy tüntetik fel a dolgot, mintha lemondának ama végzetes szövetségről és átszöknek sorainkba, fejükre teszik a vörös sapkát, halált és gyűlöletet fogadnak az összes királyságok és a hét vérszopó ellen, a földi javak egyenlőségét követelik és jobban káromkodnak akármelyik Maratnál és Robespierre-nél. — Köztünk szólva, ha jól megnézitek őket, azt találjátok, hogy a jakobinusok miséznek és ahogyan valaha Caesarnak ostyába rejtve adták be a mérget, most a népnek igyekeznek beadni az ostyájukat, úgy, hogy forradalmi méregbe rejtik; mert tudják, szeretjük ezt a mérget.

De minden fáradozástok hasztalan! Az emberiség megcsömörlött minden ostyától és táplálóból életre vágyik, igaz kenyérre és szép húsrá. Az emberiség szánakozón mosolyog azokon az ifjúkori eszméken, amelyeket minden erőlködésével sem volt képes megvalósítani és férfiasan praktikus lesz. Az emberiség most a földi hasznosság rendszerének hódol, komolyan gondol egy polgári jólét berendezésére, okos gazdálkodásra és egy későbbi kényelmes életmódra. Itt aztán igazán nincs többé szó arról, hogy a kardot Caesar kezében és főként az erszényt szolgálai kezében kell hagyni. A fejedelmi szolgálatot megfosztják a kiváltságos tisztelettől és az ipart megszabadítják a régi szegény terhétől. A legközelebbi feladat a gyógyulás, mert még minden tagunkban érezzük a gyöngeséget. A középkor szent vámpirjai annyi vért szívtak ki belőlünk. Amellett az anyagnak még nagy engesztelő áldozatokat kell levágnunk, hogy a régi sértéseket megbocsássa. Még az is tanácsos volna, ha ünnepi játékokat rendelnénk el és az

anyagnak még nagyobb rendkívüli kárpótlást adnánk tiszteletből. Mert a kereszténység, bár nem tudta az anyagot megsemmisíteni, mindenütt ócsárolta, a legnemesebb élvezeteket lecsepülte, úgy, hogy az érzékek képmutatásra fanyalodtak és hazugság és bűn lett az eredménye. Nőinkre új inget és új gondolatokat kell adnunk és összes érzéseinket át kell gőzölnünk mint a kiállott pestis után.

Összes új intézményeink legközölebbi célja ilyenformán az anyag rehabilitálása, méltóságukba való visszahelyezésük, erkölcsi elismerésük, való-lási megtisztításuk, kibékítésük a szellemmel. Purusa ismét egybe fog kelni Prakritivel. Erőszakos elválasztásuk, amint az indus hitrege oly tökéletesen mutatja, a világ nagy szétesettségét, a Roszszat idézte elő.

Tudjátok-e most már, mi ezen a világon a Rossz? A spiritualisták mindig azt vetették szemünkre, hogy a pantheisztikus felfogás elmossa a különbséget Jó és Rossz között. Azonban a Rossz részint csak az ő saját világnézetük rögeszméje, részint pedig saját világberendezésük eredménye. Világnézetük szerint az anyag önmagában véve rossz, ami pedig igazán rágalom, szörnyű istenkáromlás. Az anyag csak akkor lesz rossz, ha titokban kospirálnia kell a szellem birtoklása ellen, ha a szellem meggyalázta s ő önmegvetésből prostituálja magát, vagy ha éppen elkeseredett gyűlöletből megbosszulja magát a szellemen; ily módon tehát a Rossz csak a spiritualisztikus világberendezés eredménye.

Isten azonos a világgal. Megnyilatkozik a növényekben, amelyek tudat nélkül kozmikus-magnetikus életet élnek. Megnyilatkozik az állatokban, akik érzéki áloméletükben egy többé-kevésbé tompa lét érzésével bírnak. A legfenségesebben azonban az emberben nyilatkozik meg, aki egyszerre érez és gondolkodik, aki önmagát egyénileg meg tudja különböztetni az objektív természettől

és már értelmében benne hordja azokat az eszméket, amelyek a jelenségek világában tudomására jutnak. Az emberben az istenség eljut az öntudathoz és viszont: az istenség az ember által nyilatkoztatja ki ezt az öntudatot. De ez nem az egyes emberben vagy általa megy végbe, hanem az emberek összességében és összessége által, úgy hogy minden ember csak egy részét fogja fel és alkotja az Isten-világ-mindenségnek, az összes emberek együtt azonban az egész Isten-világ-mindenséget fogják felfogni és alkotni az eszmében és a valóságban. Lehet, hogy minden népnek az a küldetése, hogy az Isten-világ-mindenségnek egy határozott részét ismerje fel és adja tudtul, egy sor ismeretet megértsen és egy sor eszmét megjelenítsen s az eredményt az utána következő népekre hagyja örökölni, amelyekre ugyancsak hasonló küldetés hárul. Isten tehát a világtörténelem voltaképeni hőse, ez az ő szava, az ő tette és az egész emberiségről joggal elmondható, hogy Isten inkarnációja!

Téves felfogás, hogy ez a vallás, a pantheizmus, az embereket közömbösségre neveli. Ellenkezőleg, istenvoltának tudata az embereket az istenség megnyilatkoztatására fogja serkenteni, s csak most fogják az igazi hősiesség igazi hőstettei ezt a földet felmagasztosítani.

A francia materializmus elveire támaszkodó politikai forradalom a pantheistákban nem ellenfelet fog találni, hanem segítőtársakat és pedig olyan segítőtársakat, akik meggyőződésüket mélyebb forrásból, egy vallásos szintézisből merítették. Mi elősegítjük az anyag jólétét, a népek anyagi boldogságát, nem mert a materialistákhoz hasonlóan lenézzük a szellemet, hanem mert tudják, hogy az emberek istenvolta testi megjelenésükben is nyilvánvalóvá lesz és a nyomor a testet, Isten képmását szétroncsolja vagy lealjasítja, s akkor a szellem is tönkremegy. A forradalom nagy szava, amit

Saint-Just mondott ki: Le pain est le droit du peuple, nálunk így hangzik: Le pain est le droit divin du peuple. Mi nem a nép emberi jogaiért harcolunk, hanem az ember isteni jogaiért. Ebben és még sok egyéb dologban különbözünk a forradalom embereitől. Mi nem akarunk sansculotte-ok lenni, sem frugális polgárok, sem olcsó elnökök; mi megalapítjuk az egyformán dicső, egyformán szent, egyformán boldog istenek demokráciáját. Ti egyszerű ruhát követeltek, önmegtartóztató erkölcsöket és fűszerezetlen ételeket: mi ellenben nektárt és ambróziát akarunk, biborköpenyeket, drága illatszereket, gyönyört és pompát, nevető nimfatancot, zenét és komédiát. De azért ne méltatlankodjatok, ti erényes republikánusok! Cenzori szemrehányásaitokra azt válaszljuk, amit már Shakespeare egy bolondja megmondott: úgy véled, hogy mert te erényes vagy, ne legyen ezen a földön többé kellemes torta és édes pezsgő?

A saint-simonisták valami ilyesmit sejtettek és akartak. De kedvezőtlen talajon állottak és környezetük materializmusa agyonnyomta őket, legalább egy időre. Németországban jobban méltányolták őket. Mert Németország a pantheizmus legtermőbb talaja; legnagyobb gondolkodóinknak, legjobb művészeinknek ez a vallása és a deizmus — mint később el fogom mondani — elméletben ott már régen megdőlt. Csak a gondolatnélküli tömeg között tartja még magát, ésszerű jogosultság nélkül, amint sok egyéb. Nem mondják, de mindenki tudja: a pantheizmus Németország nyílt titka. Az igazság az, hogy kinőttünk a deizmusból. Szabadok vagyunk és nem akarunk mennydörgő zsarnokot. Nagykorúak vagyunk és nem szorultunk atyai gyámságra. De holmi nagy gépész csinálmányai sem vagyunk. A deizmus szolgálóknak, gyermekeknek, genfieknek, óracsinálóknak való vallás.

A pantheizmus Németország rejtett vallása és hogy ez bekövetkezik egyszer, a már ötven évvel

ezelőtt Spinoza ellen kiabáló német írók bölcsen előrelátták. Spinóza ez ellenfelei közt a legdühöngőbb Fr. Heinrich Jacobi volt, akit néha megtisztelnek azzal, hogy a német filozófusok között emlegetik. Pedig csak izgága csúszómászó volt, aki a filozófia köpenyével álcázta magát és besurrant a filozófusok közé, előbb sokat nyöszörgött nekik szerető lelkéről és lágy kedélyéről, aztán pedig szidta az észet, mint a bokrot. Állandó refrénje az volt, hogy a filozófia, az ész után való megismerés hiú ábránd, az ész maga sem tudja, hová visz, a tévedés és ellentmondás sötét útvesztőjébe vezeti az embert és csak a hit szolgálhat biztos kaulauzul. Ez a vakondok nem látta, hogy az ész az örök naphoz hasonlít, amely miközben odafönn biztosan róija útját, saját fényével világítja meg önmagának az ösvényt. Semmi sem hasonlítható a kis Jacobi jámbor, szívélyes gyűlöletéhez a nagy Spinoza ellen.

Érdekes, hogyan harcoltak a legkülönbözőbb pártok Spinoza ellen. Hadsereget alkotnak, amelynek tarka összetétele a legkómikusabb látványt nyújtja. A keresztekkel és párolgó tömjéntartókkal haladó fekete- és fehér-csuhások serege mellett ott lépdél az enciklopédisták falanxa, lévén ezek is buzgó ellenfelei a penseur téméraire-nek. Az amszterdami zsinagóga főrabbi mellett, aki a hit bakszarvával fújja a roham-indulót, ott menetel Aroutet de Voltaire, aki a csúfolódás fuvoláján hangversenyez a deizmus javára. Köztük a pityergő vénasszony, Jacobi, a hit hadseregének markotányosnője.

Szökjünk ebből a zenebonából, amilyen gyorsan csak lehet. Pantheisztikus kirándulásunkról hazatérve, ismét Leibniz filozófiájához érkezünk és ennek további sorsát kell elmondanunk.

Leibniz nálatok is ismert műveit részint latin, részint francia nyelven írta. Christian Wolfnak hívják a kitünő férfiút, aki Leibniz gondolatait nem-

csak rendszerezte, de német nyelven adta is elő. Tulajdonképeni érdeme nem abban van, hogy Leibniz gondolatait szilárd rendszerbe zárta, még kevésbé abban, hogy a német nyelv segítségével a közönség széles rétegei számára tette hozzáférhetővé; érdeme abban keresendő, hogy megadta a lökést az anyanyelvünkön való filozófálásra. Valamint Lutherig a theológiát, úgy Wolfig a filozófiát csak latin nyelven tudtuk tárgyalni. Azoknak a keveseknek példája, akik már előbb adtak elő ilyesmit németül, eredménytelen maradt; az irodalomtörténésznek azonban kötelessége, hogy különleges dicséréssel emlékezzen meg róluk. Ezért névszerint megemlítjük itt Johannes Tauler domokosrendi szerzetest. A tizennegyedik század elején született a Rajna mellett és ugyanott — azt hiszem, Strassburgban — halt meg 1361-ben. Jámbor férfiú volt és azokhoz a misztikusokhoz tartozott, akiket mint a középkor plátói pártját jelöltem meg. Élete utolsó éveiben ez a férfiú minden tudósi gőgről letett, nem álltallott a nép alázatos nyelvén prédikálni és ezek a tőle feljegyzett prédikációk a német fordításokkal egyetemben, melyeket néhány korábbi latin prédikációja után készített, a német nyelv legfigyelemreméltóbb emlékei közül valók. Mert itt már megmutatkozik, hogy ez a nyelv metafizikai vizsgálódásokra nemcsak hogy való, hanem sokkal alkalmasabb a latinnál. Ez utóbbi, a rómaiak nyelve, sohasem tagadhatja meg eredetét. A latin hadvezérek vezényszónyelve, közigazgatási tisztviselők rendeletnyelve, uzsorások igazgatószolgáltatási nyelve, a kőkemény római nép lapidáris nyelve, így lett a materializmus kifejezésére alkalmas nyelvvé. Noha a kereszténység valóban keresztényi türelemmel egy évezrednél tovább kínlódott a nyelv spiritualizálásával, nem volt vele sikere; és mikor Johannes Tauler egészen bele akart merülni a gondolat legborzadályosabb mélységeibe, és mikor szíve a legkegyesebben dagadt, németül

kellett szólnia. Nyelve olyan, mint a kemény sziklából buggyanó hegyipatak, csodálatosan telve ismeretlen fűszaggal és titokzatos kövi erőkkal. De csak újabban lett a német nyelv használhatósága a filozófiában igazán észlelhető. Egy más nyelven át sem nyilatkoztathatta volna ki a természet a maga legtitokzatosabb művét úgy, mint szeretett német anyanyelvünkön át. Csak erős tölgyön tenyészhetett a szent faggyal.

Ezen a helyen kellene szólanom még Paracelsusról, vagy — mint ő nevezte magát — Theophrastus Paracelsus Bombastus von Hohenheimről. Mert ő is többnyire németül írt. Róla azonban később még jelentősebb összefüggésben kell beszélnem. Filozófiája ugyanis az volt, amit manapság természetbölcsületnek mondanak, s az eszméktől átéletesült természetnek ez a tana, amely olyan titokzatosan megfelel a német szellemnek, már akkor kifejlődött volna nálunk, ha véletlen hatások következtében nem a cartesianusok élettelen, mechanisztikus fizikája lett volna általánosan uralkodóvá. Paracelsus nagy kuruzsló volt és mindig skarlátvörös kabátot hordott, skarlátvörös nadrágot, vörös harisnyát és vörös kalapot. Azt állította, hogy homunculusokat, kis emberkéket tud csinálni, legalább is bizalmas ismeretségben van holmi rejtett lényekkel, akik a különféle elemekben lakoznak — ugyanakkor azonban a legmélyebb szellemű természetismerők közé tartozott, akik a német kutató szívével megértették a kereszténység előtti néphitét, a germán pantheizmust és amit nem tudtak, egészen helyesen megsejtették.

Jakob Böhméről is itt kellene voltaképen, hogy szó legyen. Mert ő is felhasználta a német nyelvet filozófiai fejtegetésekre és e tekintetben nagyon dicsérik. Én azonban még sohasem tudtam rászánni magam arra, hogy olvassam. Nem szeretem, ha boldondá tartanak. Én ugyanis avval gyanúsítom ennek a misztikusnak feldicsérőlt, hogy a közönséget

akariák misztifikálni. Ami művei tartalmát illeti, Saint-Martin tudvalevőleg közölt veletek egyet-mást róla francia nyelven. Az angolok is fordították. I. Károlynak akkora véleménye volt erről a theozófus vargáról, hogy külön elküldött hozzá egy tudóst Görlitzbe, hogy tanulmányozza. A tudósnak több szerencséje volt, mint királyi urának. Mert míg ez Whitehallban elvesztette a fejét Cromwell pallosa alatt, amaz Görlitzben csak a józan esztét vesztette el Jakob Böhme theozófiájának hatására.

Mint mondtam már, csak Christian Wolf vezette be a német nyelvet sikerrel a filozófiába. Csekélyebb érdeme ennél Leibniz gondolatainak rendszerezése és népszerűsítése. Sőt mindakettő nagy mértékben hibáztatható és mellékesen ezt is meg kell említenünk. Rendszerezése nem volt több merő látszatnál, pedig Wolf ennek a látszatnak áldozta fel, ami Leibniz filozófiájában a leglényegesebb, például a monász-elmélet legjobb részét. Igaz, hogy Leibniz nem hagyott maga után rendszeres tant, csak az ehhez szükséges gondolatokat. Ahhoz pedig óriás kellett volna, hogy összerakja a roppant kőköveket és oszlopokat, melyeket egy óriás hozott a legmélyebb márványbányákból és faragott ki tetszetősen. Ebből remek templom épült volna. Christian Wolf azonban kis formátumu ember volt és a deizmus nyomoruságos rendházacskáját rakta össze belőlük. Wolf inkább enciklopédikus fő volt, mint rendszerező és egy tan egységét csak a teljesség alakjában értette meg. Beérte a befiókozás egy fajtájával, amelyben a fiókok szépen el vannak rendezve, jól meg vannak töltve és el vannak látva olvasható címkékkel. Ilyen módon tőle származik „A filozófiai tudományok enciklopédiája”. Hogy Descartes-nak ez az unokája örökölte a matematikai bizonyítás nagyapai formáját, magától értetődik. Ezt a matematikai formát már Spinozánál rosszal-lottam. Wolfon keresztül nagy bajt csinált. Tanít-

ványainál kiállhatatlan sematizmussá fajult és azzá a nevetséges rögeszmévé, hogy mindent matematikai módszerrel vezessenek le. Megszületett az úgynevezett Wolf-féle dogmatizmus. Minden mélyebb kutatás megszünt és helyére a világosság unalmas buzgalma lépett. Ez a Wolf-féle filozófia egyre vizenyősebb lett és végül egész Németországot előntötte. E vízőzön nyomai még ma is észlelhetők és főiskoláinkban helyel-közzel még mindig találkozunk a wolfianizmus ásatag maradványaival.

Christian Wolf 1679-ben született Breslauban és 1759-ben halt meg Halleban. Fél századnál tovább tartott szellemi uralma Németországban. Külön meg kell említenünk kora teológusaihoz való viszonyát, evvel egészítve ki a lutherizmus sorsáról fentebb elmondottakat.

Az egész egyháztörténetnek nincs bonyolultabb fejezete a protestáns teológusok civakodásánál a harmincéves háború óta. Csak a bizánciak körmönfont vitatkozása hasonlítható össze vele, de ez nem volt olyan unalmas, mert legalább nagy állami érdekű udvari fondorkodások bújtak meg mögötte, míg a protestáns handabandázás többnyire csak szűkfejű iskolamesterek és biflázó diákok vasalaposságában lelte magyarázatát. Színhelyei ezeknek a teológiai csatározásoknak az egyetemek, főként Tübingen, Wittenberg, Lipcse és Halle. A két párt, melyeket katolikus jelmezben láttunk harcolni az egész középkoron keresztül, a plátói és az arisztoteleszi, csak köntösüket cserélték fel és ugyanúgy viaskodtak tovább. Ezek a pietisták és az ortodoxok, akikről fentebb már megemlékeztem s akiket fantázia nélküli misztikusoknak és szellem nélküli dogmatikusoknak neveztem. Johannes Spener volt a protestantizmus Scotus Erigenája, s ahogyan ez alapította meg a legendás Dionysius Aeoropagita lefordításával a katolikus miszticizmust, úgy alapította meg amaz a protestáns pietizmust épületes gyűléseivel, a colloquia pietatis-okkal: lehet, hogy

híveire is innen ragadt rá a pietista név. Jámbor férfiú volt, tisztelet az emlékének. Egy berlini pietista, Franz Horn úr, jeles életrajzot írt róla. Spener élete állandó mártíromság a keresztény eszméért. E tekintetben fölötte állott kortársainak. Sürgette a jótetteket és a jámborságot, sokkalta inkább volt a szellem prédikátora, mint az igéé. Homiletikus lénye a maga korában dicséretes volt. Mert az egész theológia, ahogyan az említett egyetemeken tanították, csak szűkkeblű dogmatikából és szóbogarászó polemiákból állott. Az exegézist és az egyháztörténelmet egészen félretolták.

Ennek a Spenernek egyik tanítványa, Hermann Francke, tanítója példájára és szellemében felolvasásokat kezdett tartani Lipcsében. Németül adott elő, amit mindig szeretünk elismerőleg megemlíteni. Ilymódon elért sikere felkeltette kartársai gyűlöletét s ezek jól megkeserítették szegény pietistánk életét. Kénytelen volt szedni a sátorfáját és Halleba ment. Ott is szóval és tettel tanította a kereszténységet. Emléke ott hervadhatatlan, mert ő a hallei árvaház megalapítója. A hallei egyetem erre megtelt pietistákkal, ezeket „árvaházi párt-nak” nevezték. Mellesleg mondva, mind a mai napig meg van; Halle most is a pietisták Taupinière-je és veszekedései a protestáns racionalistákkal még néhány esztendővel ezelőtt olyan botrányt idéztek elő, hogy búze egész Németországban érezhető volt. Ti boldog franciák, ti semmit sem hallottatok erről! Ti még azt sem tudjátok, hogy léteznek-e azok az evangélikus pletykaújságok, amelyekben a protestáns egyház jámbor halaskofái derekasan lehordták egymást. Boldog franciák, nektek sejtelmek sem volt róla, milyen alattomosan, milyen kicsinyesen, milyen visszataszítóan képesek egymást lepocskondiázni a mi evangélikus papjaink. Mint tudjátok, nem vagyok a katolikus egyház híve. Mostani vallásos meggyőződésemben eleven a protestantizmusnak ha dog-

matikája már nem is, legalább szelleme. Tehát még mindig részrehajló vagyok a protestantizmus javára. Az igazság kedvéért azonban mégis meg kell vallanom, hogy soha a pápaság évkönyveiben nem találtam olyan nyomorúságos dolgokat, mint amilyenek a berlini egyházi közlönyben kerültek felszínre az említett botrány alkalmából. A leggyávább szerzetesi ármánykodások, a legkicsinyesebb kolostori fondorlatok még mindig jóindulatú tréfák azokhoz a keresztyén hőstettekhez képest, amelyeket protestáns ortodoxaink és pietistáink gyakoroltak a gyűlölt racionalistákkal szemben. Nektek franciáknak fogalmatok sem lehet az ilyenkor napvilágra kerülő gyűlöletről. Igaz, hogy a németek általában bosszúállóbbak a latin népeknel.

Ez pedig azért van, mert a gyűlöletben is idealisták. Mi nem külső dolgok miatt gyűlöljük egymást, mint ti, például sértett hiúságból, egy bökkvers vagy egy viszonzás nélkül maradt névjegy miatt. Nem! Mi ellenségeinkben a legmélyebbet gyűlöljük, a leglényegesebbet, ami bennük van: a gondolatot. Ti franciák könnyelműek, felületesekek vagytok, a szeretetben épűgy mint a gyűlöletben. Mi németek alaposan gyűlölünk, tartósan; mivel sokkal becsületesebbek, de sokkal gyámoltalanabbak is vagyunk, semhogy gyors perfidiával álljunk bosszút, tehát utolsó lehelletünkig gyűlölünk.

— Ismerem én, uram, azt a német nyugalmat — mondotta nemrég egy hölgy, miközben tágra nyitott szemmel hitetlenül és aggódva nézett rám. — Tudom, maguk németek ugyanavval a szóval fejezik ki a megbocsátást és a megmérgezést. — A hölgynek igaza van: a német „vergeben” szó valóban mind a kettőt jelenti.

Ha már most nem tévedek, a hallei ortodoxok voltak azok, akik a bevándorolt pietistákkal vívott harcunkban Wolf filozófiáját hívták segítségül. Mert ha a vallás már nem tud bennünket megégetni, koldulni jön hozzánk. De minden adományunk kevés

szerencsét hoz neki. A matematikai, demonstrációs köntös, amelybe Wolf burkolta a filozófiát nagy szeretettel, olyan rosszul illet rá, hogy csak még jobban szorult benne és ebben a szorultságában föltöbb neveltségesen hatott. Mindenütt felfeslettek a gyöngé varrások. Különösen a szegvelnivaló rész, az erendendő bűn, látszott ki egész rikító meztelességében. Ezen nem lehetett segíteni logikai fügefalevéllal. A lutheri erendendő bűn és a Leibniz-Wolf-féle optimizmus összeférhetetlen. Az optimizmus francia persziflázsa tehát legkevésbé theológusaink szemében volt szálla. Voltaire elméssége a csupasz erendendő bűn malmára hajtotta a vizet. Viszont a német Pangloss az optimizmus megsemmisítése által sokat vesztett és sokáig keresett hasonlóan vigasztaló tant, míg végre a hegeli „minden, ami van, ésszerű” némi kárpótlást nyújtott neki.

Attól a pillanattól kezdve, mikor egy vallás a filozófiához folyamodik segítségért, vesztét semmi sem gátolhatja meg. Védekezni próbál és egyre mélyebben fecsegi bele magát a végveszélybe. A vallásnak, mint akármelyik más abszolútizmusnak, nem szabad mentegetődznie. Prometheust a hallgató hatalom láncolja a sziklához. Igen, ezért nem is szól a megszemélyesített erőszak Aschylusánál egyetlen szót sem. Az kell, hogy néma legyen. Mihelyt a vallás okoskodó katekizmust nyomtat ki, mihelyt a politikai abszolútizmus hivatalos állami közlönyt ad ki, mindkettőnek vége. De hát a mi diadalunk éppen ebben áll: szóra birtuk ellenfeleinket, s hamar szólnak, felelniük is kell nekünk.

Természetesen nem tagadható, hogy a vallási abszolútizmus, akárcsak a politikai, hatalmas szereket talált, hogy érte szólnak. De ez nem kell, hogy aggasszon bennünket. Ha él a szó, törpék a hordozói; ha halott a szó, óriások sem tarthatják életben.

Mióta tehát — mint fentebb elmondottam — a

vallás a filozófiához fordult segítségért, a német tudósok az új felöltöztetésen kívül még számtalan más kísérletet végeztek vele. Új ifjúságot akartak megszerezni neki, s közben körülbelül úgy jártak el, mint Medea Aeson király megfiatalításakor. Először eret vágtak rajta, minden babonás vérét lassan lecsapolták. Kép nélkül szólva, megkísérelték, hogy minden történelmi tartalmat kivegyenek a keresztényságből és csak az erkölcsi részt tartásák meg. Ilymódon a kereszténység tiszta deizmussá lett, Krisztus megszűnt Isten kormányzótársa lenni, úgyszólván mediatizálódott s most már csak magánszemélyként talált elismerő tiszteletre. Erkölcsi jellemét módfelett dicsérték. Nem győzték magasztalni, milyen derék ember volt. Ami csodáttetteit illeti, ezeket fizikailag megmagyarázták vagy igyekeztek heletőleg kevés teketóriával elintézni. Egyesek szerint a csodákra szükség volt a babona ama korában és ha valamelyik okos ember egy igazságot akart közölni, mintegy reklámul használta. Ezeket a teológusokat, akik minden történelmit kirekesztettek a kereszténységből, racionalistáknak hívják, s ellenük fordul mind a pietisták, mind az ortodoxok dühe, akik egymással azóta kevesebbet marakodtak, sőt nem ritkán szövetkeztek. Amire a szeretet nem volt képes, létrehozta a közös gyűlölet, a racionalisták elleni gyűlölet.

A protestáns teológiának ez az iránya a higgadt Semlerrel kezdődik, akit nem ismertek, már aggályos fokra emelkedett a tisztafejű Tellerrel, akit ugyancsak nem ismertek és tetőfokát érte el a sekélyes Bahrdttal, akinek ismeretéből nem volna semmi örömtök. A legerősebb ösztönzések Berlinből jöttek, ahol Nagy Frigyes és Nicolai könyvkereskedő uralkodott.

Az elsőről, a koronás materializmusról, eléggé tájékozottak vagytok. Tudjátok róla, hogy franciául verselt, nagyon jól fuvolázott, megnyerte a rossbachi ütközetet, sok burnót szivott és csak az

ágyúban hitt. Néhányatok bizonyára Sanssoucit is meglátogatta és az öreg invalidus, aki ott kapus, megmutagatta nektek a francia regényeket, amelyeket Frigyes trónörökös korában a templomban olvasott és fekete maroquinbőrbe köttetett, hogy szigorú atyja azt higgye, a lutheránus énekkönyvet olvassa. Ismerték őt, a királyi bölcset, akit észak Salamonjának neveztek el. Franciaország volt ennek az északi Salamonnak az Ofirja, innen rendelte magának a költőket, akárcsak a dél Salamonja, aki — mint a Királyok Könyvének tizedik fejezetében olvashatjátok, Hiram barátiával egész hajórakomány aranyat, elefántcsontot, költőt és filozófust hozatott Ofirból. A külföldi tehetségek iránti vonzalma miatt természetesen Nagy Frigyes nem lehetett tulságosan nagy hatással a német szellemre. Sőt inkább sértette, bántotta a németek nemzeti érzését. Még bennünket unokákat is óhatatlanul bosszant Nagy Frigyesnek ez a megvetése irodalmunkkal szemben. Az öreg Gellerten kívül egyetlen író sem örvendhetett legmagasabb kegyének. A Gellerttel folytatott beszélgetése igen érdekes

De ha Nagy Frigyes támogatás helyett kicsúfolt bennünket, annál jobban támogatott bennünket Nicolai könyvkereskedő, akit viszont mi csúfoltunk ki minden lelkifurdalás nélkül. Ez a férfiú egész életében fáradhatatlanul tevékenykedett a haza érdekében, nem kímélt sem fáradságot, sem költséget, ahol azt remélte, hogy jó ügyet segít elő. És mégis: soha embert még olyan kegyetlenül, olyan kérlelhetetlenül, olyan megsemmisítően nem figuráztak ki Németországban, mint ezt a férfiút. Noha mi, későbbben születettek, nagyon is jól tudjuk, hogy az öreg Nicolai, a felvilágosodás barátja, a fő kérdésben egyáltalán nem tévedett; noha tudjuk, hogy többnyire a mi saját ellenségeink, a sötétség emberei voltak azok, akik agyoncsúfolták, mégis nem tudunk egészen komoly képpel gondolni rá. Az öreg Nicolai ugyanazt szeretne volna tenni Német-

országban, amit a francia filozófusok tettek Franciaországban; a multat iparkodott megsemmisíteni a nép szellemiségében: dicséretes előmunkálat ez, amely nélkül nem mehet végbe forradalom. De hiába, nem volt rátermettsége erre a munkára. A régi romok még túlságosan szilárdan álltak, a kísértetek előbujtak és kigunyolták; erre méregbe gurult és vaktában hadonászni kezdett, a nézők pedig nevettek, mikor a denevérek a füle körül sziszegtek és beleakadtak jól puderezett parókájába. Az is előfordult, hogy óriásoknak nézte a szélmal-mokat és viaskodott velük. Még csúnyábban megjárta azonban, ha olykor igazi óriásokat nézett pusztá szélmalmoknak, mint például egy Wolfgang Goethét. Szatírárt írt ennek Wertherje ellen, amelyben a szerző minden szándékát a legotrombábban félreismerete. Azonban a fődologban mindig igaza volt; nem értette ugyan meg, mit akart Goethe voltaképpen a Wertherrel mondani, nagyon jól megértette azonban hatását, a lány rajongást, a meddő érzelmességet, amely ezzel a regénnyel lett divatossá és engesztelhetetlen ellentétben állott minden ésszerű érzülettel, amire szükségünk volt. Ebben Nicolai teljesen egyetértett Lessinggel, aki egyik barátjához írt levelében így ítél a Werherről:

„Ahhoz, hogy az ilyen forró termék ne idézzon elő több bajt, mint jót, nem gondolja, hogy szükség volna még egy kis hideg utószóra? Néhány utólagos utalás arra, hogyan tett szert Werher kalandos jellemére, hogyan óvakodhatik tőle egy másik ifjú, akit a természet hasonló hajlamokkal ruházott fel. Vagy azt hiszi, hogy egy római vagy görög ifjú így és ezért dobta el magától az életet? Bizonyára nem. Azok egészen másképp tudtak védekezni a szerelmi rajongástól; és Sokrates korában az ilyesmit... legfeljebb egy kislánynak bocsátották volna meg. Efféle kicsi-nagy, megvetendően becses eredetiségek létrehozása a keresztény nevelésnek volt fenntartva, amely egy testi szükségletet olyan

szépen át tud formálni szellemi tökéllé. Tehát, kedves Goethe, még egy fejezetkét a végére; minél cinikusabbat, annál jobb!"

Nicolai barátunk mármost ez utasítás szerint valóban megváltoztatott Werthert adott ki. Az ő átdolgozásában a hős nem lövi agyon, hanem csak csirkevérrrel locsolja meg magát, mert a pisztoly ólom helyett evvel van megtöltve, Werther nevetéses lesz, nőül veszi Lottét, szóval még tragikusabban végzi, mint Goethe eredetijében.

„Die allgemeine deutsche Bibliothek” volt a folyóirat címe, amelyet Nicolai alapított és melyben ő és barátai a babona, a jezsuiták, az udvari lakások és egyéb hasonlók ellen harcoltak. Nem tagadható, hogy sok csapás, melynek a babonára kellett volna lesújtania, szerencsétlen módon a költészetet magát találta. Így küzdött Nicolai például az ó-német népdalok iránti akkor keletkező vonzódás ellen. Alapjában véve azonban itt is neki volt igaza; minden elképzelhető kiválóságuk mellett ezekben a népdalokban sok, egyáltalában nem időszerű emlék volt, a régi hangok, a középkori melódiák a néplelkét újra visszacsalogathatták a mult hitbeli akoljajába. Mint Odysseus, azon volt, hogy társai fülét bedugja, csakhogy ne hallják a szirének énekét, nem törődve avval, hogy ilymódon a fülemüle ártatlan hangjaival szemben is süketekké lettek. Hogy a jelenkor talaját minél gyökeresebben megtisztítsa minden dudvától, a praktikus fréfiú azt sem bánta, ha a virágokat is kigyomlálta. Ez ellen azonban éktelen haraggal tiltakozott a virágok és fülemülék pártja és minden, ami ehhez a párthoz tartozik, szépség, kellem, elmésség és tréfa, s a szegény Nicolai húzta a rövidebbet.

A mai Németországban megváltoztak a körülmények és a virágok és fülemülék pártja szoros kapcsolatban van a forradalommal. Miénk a jövő és dereng már a győzelem hajnala. Ha szép napja egyszer egész hazánkra elárasztja fényét, vissza-

emlékezünk majd a halottakra is. És akkor rád is vissza fogunk emlékezni, öreg Nicolai, szegény mártírja a józan észnek. Hamvaidat elszállítjuk a német Pantheonba, szarkofágodat ujjongó diadalmenet fogja körülvenni és zenészek kara kísérni, akiknek fűvös hangszerei között semmiesetre sem lesz duda; koporsódra a legilledelemesebb babérkoszorút fogjuk ráhelyezni és minden erőnkkal azon leszünk, hogy ne nevéssünk közben.

Mivel szeretnék annak a kornak filozófiai és vallási állapotairól némi képet adni, azokról a gondoklodókról is meg kell emlékezniem itt, akik Nicolai-jal többé-kevésbé közösen Berlinben működtek és mintegy juste milieut alkottak a filozófusok és a szépirodalom között. Nem volt határozott rendszerük, csak határozott célzatuk. Az angol moralistákhoz hasonlítottak stílusukban és végső alapjaikban. Tudományosan szigorú forma nélkül írtak és megismerésük egyetlen forrása az erkölcsi tudat. Céljuk pontosan ugyanaz, mint a francia emberbarátoké. A vallásban racionalisták. A politikában világpolgárok. Az erkölcs terén emberek, nem, erényes emberek, magukkal szemben szigorúak, mások iránt elnézők. Ami tehetségüket illeti, Mendelssohn, Sulzer, Abbt, Moritz, Garve, Engel és Biester volnának említendőek, mint a legkiválóbbak köztük. Nekem Moritz a legkedvesebb. Szép eredményeket ért el a tapasztalati lélektan terén. Volt benne valami üdítő naivság, amelyet barátai nem igen értettek meg. Élettörténete a kor egyik legfontosabb emléke. Viszont Mendelssohnnek az összesek közül a legnagyobb szociális jelentősége van. Ő volt a német izraeliták, hitsorsosai reformátora, ő döntötte meg a talmudizmus tekintélyét és alapította meg a tiszta mozaizmust. Ez a férfiú, akit kortársai német Sokratesnek hívtak és lelki nemességéért és szellemi erejéért tiszteltek és csodáltak, a dessau-i zsinagóga egy szegény templomszolgájának volt a fia. Ezen a születési hibáján kí-

vül a Gondviselés még egy púppal is terhelte meg, szinte mintha rikitóan be akarta volna bizonyítani a csöcseléknek, hogy az emberek nem külső megjelenésük, hanem belső értékük szerint kell becsülni. De az is lehet, hogy a Gondviselés bölcs előrelátásból adta neki a púpot, hogy a csöcselék sok silányságát olyan bajnak tulajdonítsa, amelyre egy bölcs könnyen talál vigaszt?

Mint Luther a pápaságot, úgy döntötte meg Mendelssohn a Talmudot és pedig ugyanolyan módon, amennyiben tudniillik elvetette a hagyományt, a Bibliát a vallás forrásának jelentette ki és legfontosabb részét lefordította. Evvel szétzúzta a zsidó katolicizmust, mint előtte Luther a keresztényt. Valóban a Talmud a zsidók katolicizmusa. Gótikus dóm, amely gyermekes kacskaringókkal túlterhelt ugyan, de égbetörően óriás méreteivel csodálatba ejt. Egész hierarchiája a vallási törvényeknek, amelyek sokszor a legnevetségesebb csipp-csupp dolgokra vonatkoznak, de olyan szellemesen vannak egymás fölé- és alárendelve, úgy tartják és vizsik egymást és olyan félelmetesen következetes az egybehatásuk, hogy ijesztően dacos, roppant egésszet alkotnak.

A keresztény katolicizmus bukása után a zsidónak, a Talmudnak is el kellett tűnnie. Mert a Talmud ekkor elvesztette jelentőségét, hiszen csak Róma ellen szolgált védőbástyául és a zsidók neki köszönhetik, hogy a keresztény Rómának époly hősieen tudtak ellenállani, mint egykor a pogány Rómának. És nemcsak hogy ellenállottak, hanem győztek is. A szegény nazaréti rabbi, akinek haladókla feje fölé a pogány római kájánul odaírta, hogy „zsidók királya”, ugyanez a töviskoronás, csúföndáros biborral díszített zsidókirály végtére a rómaiak Istene lett, s ök kénytelenek voltak előtte letérdelni! Mint a pogány Rómát, a keresztény Rómát is legyőzték, söt adózásra kényszerítették. Ha a nyájas olvasó a negyedév első napjaiban elsétál

a rue Lafitte-re és pedig a 15. számú hotelhez, ott láthat az egyik magas kapu előtt egy nehézkes kocsit, amelyből egy kövér úr száll ki. Ez a lépcsőn felmenve, kis szobába lép be, ahol egy szőke fiatalember ül: idősebb, mint amilyennek látszik és előkelő, nagyúri fesztelenségében mégis valami szoliditás van, valami pozitív, valami abszolút, mintha a világ minden pénze az ő zsebében volna. És valóban, a világ minden pénze az ő zsebében van, a neve Monsieur James de Rothschild, a kövér úr pedig Monsignor Grimbaldi, a pápa Öszentsége követe és a pápa nevében hozza neki a római kölcsön kamatait, Róma adóját.

Minek most még a Talmud?

Moses Mendelssohn tehát nagy dicséretet érdemel, hogy ezt a zsidó katolicizmust legalább Németországban megdöntötte. Mert ami fölösleges, az ártalmas is. Viszont mikor a hagovmányt elvetette, a mózesi szertartástörvényt mint vallási köteleességet igyekezett fenntartani. Gvávaságból-e vagy okosságból? Valami fájdalmas utószereket tartotta-e vissza attól, hogy romboló kezével olyan tárgyakhoz nyuljon, amelyek apáinak a legszentebbek voltak és amelyekért annyi mártírvér és mártírkönny ömlött? Nem hiszem. Mint az anyag királyai, a szellem királyai is kérlelhetetlenek kell, hogy legyenek családi érzésekkel szemben; a szellem trónján sem szabad szelíd lelki rezdülések áldozatául esnünk. Ezért inkább azon a nézeten vagyok, hogy Mendelssohn Mózes a tiszta mozaizmusban olyan intézményt látott, amely a deizmusnak mintegy utolsó sáncául szolgált. Mert a deizmus legbensőbb hite és legmélyebb meggyőződése volt. Mikor Lessing barátja meghalt és spinozizmussal vádolták, a legaggodalmasabb buzgósággal kelt védelmére és halálát is efőlötti bosszúsága okozta.

Már másodszor írtam le itt egy nevet, amelyet egy német sem ejthet ki anélkül, hogy szívében ne

támadjon többé-kevésbbé hangos visszhang. De Luther óta Németország nem szült nagyobb és jobb embert Gotthold Ephraim Lessingnél. Ez a kettő a mi büszkeségünk és gyönyörünk. A jelen keserűségei közt az ő vigasztaló szobraikra tekintünk fel, s ők ragyogó ígéretet bólintanak. Igen, el fog jönni a harmadik is, aki véghezviszi majd, amit Luther elkezdett, Lessing folytatott és amire a német hazának annyira szüksége van — a harmadik felszabadító. Már látom arany fegyverzetét kivillogni a bíbor császári palástból, „mint a napot a hajnalpírból”.

Lutherhez hasonlóan Lessing sem csak avval hatott, amit ténylegesen tett, hanem azzal is, hogy a német népet lelke mélyéig felbolygatta és üdvös szellemi mozgást idézett elő kritikájával, polémiájával. Korának élő kritikája volt és egész élete polémia volt. Ez a kritika a gondolat és az érzés egész tágas birodalmában érvényesült, a vallásban, a tudományban, a művészetben. Ez a polémia minden ellenfelet legyőzött és minden győzelme után megerősödött. Lessingnek, mint maga megvallotta, saját szellemi fejlődéséhez szüksége volt a harcra. Mindenben ahhoz a legendás Normannhoz hasonlított, aki örökölte a párivadalban megölt emberek tehetségét, ismereteit és erejét s ilymódon végre minden lehető kiválóságot és nagyszerűséget egyesített magában. Érthető, hogy egy ilyen verekedő kedvű bajnok nem kis ribilliót csinált Németországban, abban a csöndes Németországban, amely akkor még vasárnapiasan csöndesebb volt, mint ma. Legtöbben irodalmi merészségén döbbentek meg. De éppen ez volt nagy mértékben segítségére, mert merni: ez a siker titka az irodalomban épúgy, mint a forradalomban — és a szerelemben. Lessing szabljájától mindenki reszketett. Egy fej sem volt előtte biztos. Igen, sok főt széles jókedvében kasszabolt le s tetejében még olyan kaján volt, hogy felvette a földről és megmutatta a közönségnek,

hogy belül üres. Akit kardja nem ért el, azt elméssége nyilaival ölte meg. Barátai csodálták e nyilak tarka lendítőtollait, ellenségei szívükben érezték hegyüket. Lessing elméssége nem hasonlított ahhoz az enjouementhez, ahhoz a gaitéhez, azokhoz a szökdécselő saillies-khez, aminőket errefelé ismernek. Elméssége nem kis francia agárkutyus volt, amely a saját árnyéka után szalad; inkább nagy német kandurra emlékeztet, amely játszik az egérrel, mielőtt megfojtja.

Igen, Lessingünknek a polémiában telt kedve, s ezért sohasem gondolkozott soká, vajjon méltó-e rá ellenfele. Ilyenmódon polémiájával sok nevet ragadott ki a jól megérdemelt feledésből. Több apró írőcskát font úgyszólván körül a legszellemesebb gúnnyal, a legremekebb humorral és most örök időkre tovább élnek Lessing műveiben, mint a bostyánkőbe került rovarok. Miközben kivégezte ellenfeleit, egyben halhatatlanokká tette őket. Melyikünk hallott volna valaha arról a Klotzról, akire Lessing annyi gúnyt és éleselméjűséget pazarolt! A sziklatömbök, amelyeket erre a szegény antikváriusra dobott s amelyekkel összelapította, most elpusztíthatatlan emlékoszlopul szolgálnak neki.

Bámulatos, hogy Németországnak ez a legelmésebb embere egyuttal a legbecsületesebb is volt. Igazságszeretete mindenen felül áll. Lessing a legcsekélyebb engedményt sem tette a hazugságnak, még akkor sem, ha ezáltal az okosok szokásos módján az igazság győzelmét segítette volna elő. Mindenre képes volt az igazságért, csak a hazugságra nem. Aki azon töri az eszét — mondta egy ízben — hogy mindenféle álarc és festék segítségével vevőt találjon az igazságnak, az szeretne ugyan a kerítője lenni, de szerelmese sohasem volt.

Buffon szép mondása, hogy „a stílus az ember”, senkire sem alkalmazhatóbb, mint Lessingre. Írásmódja egészen olyan, mint jelleme, őszinte, szilárd, dísztelen, szép és a benne lakó erővel tiszteletet

parancsoló. Stílusa egészen a római építmények stílusa: a legnagyobb szilárdság egyesül benne a legnagyobb egyszerűséggel; kőköcsök-ként nyugszanak egymáson a mondatok és mint azoknál a nehézkedés törvénye, ezeknél a logikai következtetés sora a láthatatlan kötőanyag. Ezért találni Lessing prózájában oly keveset azokból a hézagpótló szavakból és fordulatművészetekből, amelyeket körmondataink felépítése közben úgyszólván malternek használunk. Még kevésbé találjuk benne azokat a gondolatkariatidákat, akiknek neve nálatok „la belle phrase”.

Hogy egy Lessing-szabású ember sohasem lehetett boldog, könnyen meg fogjátok érteni. És ha nem szerette volna az igazságot és ha nem küzdött volna érte önfeláldozóan, akkor is boldogtalan lett volna; mert lángész volt. Mindent meg fognak neked bocsátani, mondta nemrégiben egy sóhajtó költő, megbocsátják gazdagságodat, megbocsátják előkelő származásodat, még tehetséged fölött is szemet hunynak, a lángész ellen azonban kérlelhetetlenek. Ah, és ha nem kívülről jövő rosszindulat támad ellene, a lángész akkor is már önmagában megtalálja az ellenséget, aki nyomorát okozza. Innen van, hogy a nagy emberek története mindig vértanúk legendája; ha nem szenvedtek a nagy emberiségért, akkor saját nagyságukért szenvedtek. létük nagyméretűségéért, filiszterellenességükért, iszonyodásukért a cifra közönségességtől, környezetük mosolygó rosszasságáért, azért a viszolygásért, amely természetszerűleg különcködésbe viszi őket, így például a színjátékba vagy éppen a játékba — mint az a szegény Lessinggel történt.

Ennél többet azonban a gonosz pletyka nem mondhatott Lessingről és életrajzából csak annyit tudunk meg, hogy a csinos komédiásnéket szórakoztatóbbnak találta a hamburgi lelkészeknél és hogy a néma papírok jobb mulatságot szereztek neki, a fecsegő wolfiánusoknál.

Szívszaggató olvasmány ez az életraiz: kiderül belőle, hogy a sors minden örömet megtagadott ettől a férfitől, sőt még annyit sem adott meg neki, hogy családja szűk körében pihenje ki napi küzdelmeit. Csak egyszer látszott úgy, mintha Fortuna kedvezni akarna neki, szeretett nővel és gyermekkel ajándékozta meg — de ez a szerencse olyan volt, mint a napsugár, mely egy arrarepülő madár szárnyait megaranyozza — amilyen gyorsan jött, éppoly gyorsan el is tűnt, a nő gyermekágyban, a gyermek pedig már kevéssel születése után meghalt. Ez utóbbiról írta egy barátjának ezeket a borzalmasan elmesélt szavakat:

„Örömöm kurta volt. Pedig milyen nem szívesen vesztettem el ezt a fiút! Hiszen olyan okos volt, de olyan okos! — Ne gondolja, hogy apaságom néhány órája már majomapát csinált belőlem! Tudom mit beszélek. — Nem volt-e okosság, hogy vas-fogókkal kellett kihúzni a világba? Hogy ilyen hamar megszimatolta a rondaságot? — Nem volt-e okosság, hogy megragadta az első alkalmat és ismét odébbállt? — Egyszer én is azt akartam, hogy legyen olyan jó sorom, mint más embereknek. De pórul jártam vele.”

Volt egy szerencsétlenség, amelyről Lessing soha nem beszélt a barátainak: szörnyű magánya, szellemi egyedülléte. Néhány kortársa szerette, egyikük sem értette meg. Mendelssohn, a legjobb barátja, hevesen megvédte, mikor spinozizmussal vádolták meg. A védelem és a hev nevetséges és egyben fölösleges volt. Nyugodj meg sírodban, öreg Mózes: Lessinged ugyan azon az úton volt, hogy eljusson ehhez a borzalmas tévedéshez, ehhez a keserves szerencsétlenséghez, tudniillik a spioniz-mushoz — de a magasságos Isten, a mennyei atya még idejekorán megmentette avval, hogy meghalt. Nyugodj meg, Lessinged nem volt spinozista, mint a rágalom állította; mint jó deista halt meg, akár-

csak te és Nicolai és Teller és az „Allgemeine Deutsche Bibliothek”.

Lessing csak a próféta volt, aki a második Szövetségtől a harmadik felé mutatta az utat. Luther folytatójának neveztem és voltaképen ebben a minőségben kell róla szólanom. A német művészetben való jelentőségéről csak későbbben beszélhetek. Itt nemcsak kritikájával, hanem példájával is üdvös reformot indított el és munkásságának ezt az oldalát szokták rendesen kiemelni és megvilágítani. De mi más szempontból nézzük és filozófiai és teológiai harcai a mi szemünkben fontosabban, mint dramaturgiája és drámái. Ez utóbbiaknak azonban, mint minden írásának, szociális jelentősége van és a „Bölcs Náthán” alapiában véve nemcsak jó színmű, hanem filozófiai-theológiai értekezés is a tiszta deizmus védelmében. Lessing számára a művészet is tribün volt és ha a szószékről vagy a katedráról lelökték, felugrott a színpadra és ott még sokkal világosabban beszélt, még számossabb közönséget nyert meg magának.

Mondom, Lessing Luthert folytatta. Miután Luther megszabadított bennünket a hagyománytól és a Bibliát a kereszténység egyedüli forrásává emelte, előállott a már említettem merev szóhittség és a Biblia betűje époly zsarnokian uralkodott, mint régen a hagyomány. Senki Lessingnél többet nem tett azért, hogy a betű zsarnokságától megszabaduljunk. Ahogyan Luther nem az egyetlen volt, aki a hagyomány ellen küzdött, úgy Lessing sem egymagában, de mégis a leghatalmasabban harcolt a betű ellen. Itt harsog harcra szava a legjobban. Itt forgatja kardját a legserényebben, hogy villog és öl. De viszont itt szorongatja Lessinget legerősebben a fekete sereg és ebben a szorongatásban kiáltotta egyszer:

„O santa simplicitas!” — De még nem tartok ott, ahol a jó ember, aki ezt kiáltotta, immár csak ezt kiálthatta. (Huss a máglyán kiáltotta ugyanezt.)

Előbb halljon meg bennünket és ítéljen felőlünk, aki hallani és ítélni tud és akar!

„Oh, bárcsak ő lehetne az, ő, akit legszívesebben látnék bírónak! — Luther, te! Nagy, félreismert férfiú! Senkisé ismert jobban félre, mint a nyakassok, akik papucsaiddal a kezükben a tőled vágott úton lődörögnek, kiabálva, de közömbösen! — Te megváltottál bennünket a hagyomány igájából — de ki vált meg a betű elviselhetetlenebb jármából? Ki hoz el nekünk végre egy olyan kereszténységet, amelyent te tanítanál ma, amelyent Krisztus maga tanítana!”

Igen, a betű — mondja Lessing — a kereszténység utolsó burka és csak ennek a buroknak megsemmisítése után lép elő a szellem. Ez a szellem azonban nem egyéb, mint az, amit a Wolf-féle filozófusok véltek kimutatni, amit az emberbarátok szívükben éreztek, amit Mendelssohn a zsidóságban talált meg, amiről a szabadkömvesek énekeltek, amit a költők füttyültek, ami Németországban akkor mindenféle formában érvényesült: a tiszta deizmus.

Lessing Braunschweigban halt meg 1781-ben, félreismertem, gyűlöltem és rosszhirűen. Ugyanebben az évben jelent meg Königsbergben A tiszta ész kritikája Immanuel Kanttól. Evvel a könyvvel, amely különös késedelem folytán csak a nyolcvanas évek végén vált általánosan ismertté, szellemi forradalom kezdődik Németországban. Ez a szellemi forradalom a legfurcsább hasonlóságot mutatja a Franciaországban lejátszódott anyagi forradalommal és a mélyebb gondolkodó előtt époly fontosnak kell feltűnnie, mint amannak. Ugyanazokat a fejlődési szakaszokat futotta át és a kettő között a legérdekesebb párhuzam állapítható meg. A Rajna mindkét oldalán ugyanazt a szakítást látjuk a múlttal; a hagyomány iránti minden tiszteletet felmondanak; ahogyan itt Franciaországban minden jog, úgy Németországban minden gondolat igazolni

kénytelen magát és ahogyan itt a királyság, a régi társadalmi rend betetőzése, úgy omlik össze ott a deizmus, a szellemi ancien régime betetőzése.

Erről a katasztrófáról, a deizmus január 21. éjéről következő fejezetünkben beszélünk. Valami különös borzadály, egy titokzatos kegyelet nem enged ma tovább írunk. Kebelünk tele rettenetes szájalommal — az öreg Jehova maga készül a halálba. Olyan jól ismertük őt a bölcsőtől fogva, mikor Egyiptomban isteni boriak, krokodilok, szent vöröshagymák, ibiszek és macskák között nevelkedett. — Láttuk hogyan mondott istenhozzádot ezeknek a gyermekekori pajtásoknak s a hazai Nilusvölgy obeliszkjeinek és szfinxeinek és Palesztinában kis isten-király lett egy szegény kis pásztornépnél és saját templompalotájában lakott. — Láttuk később, amint az assziro-babiloniai civilizációval érintkezésbe került és levetkőzte túlagosan emberi szenvedélyeit, nem okádott többé mérget és bosszút, legalább is nem mennydörgött már minden haszontalanság miatt. — Láttuk amint kivándorolt Rómába, a fővárosba, ahol minden nemzeti elfogultságát levetkőzte és az összes népek mennyei egyenlőségét proklamálta, efféle szép szólamokkal ellenzéket alakított az öreg Jupiter ellen és addig-addig fondorkodott, míg hatalomra került és a Capitóliumról kormányozta a várost és a világot, urbem et orbem. — Láttuk, amint még jobban átszellemült, amint szelíden vinyogott, amint szerető atya lett, minden ember barátja és világboldogító, filantrop — mindez nem tudott segíteni rajta.

Halljátok a csöngettyüket? Térdelietek le — egy haldokló Istennek viszik az utolsó kenetet.

HARMADIK KÖNYV

Kanttól Hegelig

Van egy monda arról, hogy egy angol gépész, aki már a legötletesebb gépeket szerkesztette, végre arra a gondolatra jutott, hogy embert fog készíteni. Sikerült is neki; keze munkája egészen emberi módra mozgott és viselkedett, börmellében még valami emberi érzéshes hasonló is volt, ami nem túságosan különbözött az angolok közönséges érzéseitől. Artikulált hangon tudta érzelmeit kifejezni és épen a belső kerekek, fogak és csavarok ilyenkor hallható zaja valódi angol kiejtést kölcsönzött ezeknek a hangoknak. Szóval, ez az automata tökéletes gentleman volt és a valóságos emberből nem hiányzott nála más, mint a lélek. Ezt már nem adhatott neki az angol gépész és a szegény teremtés, tudatára ébredvén ennek a hiánynak, éjjel-nappal gyötörte alkotóját avval a kéréssel, hogy adjon neki lelket. A mind sürgetőbbben megismételt kérés a művésznak végül olyan elviselhetetlen lett, hogy saját művétől menekült. Az automata azonban rögtön külön postakocsiba szállott, üldözte a kontinensen, mindenüvé utána utazik, olykor elcsípi és akkor ezt recsegi és rőfögi felé: Give me a soul! Evvel a két alakkal azóta minden országban találkozunk és csak aki különleges viszonyukat ismeri, érti meg furcsa sietségüket és aggodalmas rosszkedvüket. Ha azonban ismerjük ezt a különleges viszonyt, ebben ismét valami általános lát-

tunk, látjuk, hogy az angol nép egy része beleunt mechanikus létezésébe és lelket követel. a másik részt ellenben ez a követelés fel és alá hajszolja, de kettőjük közül egyik sem bírja ki már odahaza.

Borzasztó história ez. Rettenetes, mikor a magunk alkotta testek lelket követelnek tőlünk. Ennél is sokkal borzalmasabb, rettenetesebb, hátborzongatóbb azonban, ha lelket alkotunk és most ez követeli tőlünk a testét és üldöz bennünket követelésével. Az egyszer elgondolt gondolat ilyen lélek és nem hagy bennünket nyugton, míg nem adunk neki testet, míg nem engedjük megfogható valósággá válni. A gondolat tetté akar lenni, a szó hússá. És csodálatos! az embernek, akár a bibliai Istennek, csak a gondolatát kell kimondania, máris alakot kap a világ, világosság lesz, vagy sötétség lesz, a vizek elválnak a szárazföldtől, sőt akár vadállatok is megjelennek a színen. A világ a szó szignaturája.

Ezt jegyezzétek meg magatoknak, ti büszke emberei a testnek. Nem vagytok egyebek, mint öntudatlan segédei a gondolatok embereinek, akik sokszor a legalázatosabb csöndben, a legpontosabban előírták cselekedeteiteket. Maximilian Robespierre nem volt egyéb, mint Jean Jacques Rousseau keze, a véres kéz, amely az idő méhéből előhúzza a testet, amelynek lelkét Rousseau alkotta meg. A kósza aggodalom, amely Jean Jacques életét megkeserítette, vajjon nem onnan származott-e, hogy lelkében előre sejtette, milyen segítőre lesz szüksége gondolatainak, hogy végre testet öltsenek és megszülessenek?

Az öreg Fontenelle-nek talán igaza volt, mikor ezt mondta: Ha a világ minden gondolatát a markomban tartanám, óvakodnám attól, hogy kinyisam. Én a magam részéről másképen gondolkozom. Ha én a világ minden gondolatát a markomban tartanám, — talán arra kérnék benneteket, hogy nyomban vágjátok le a kezem; semmiképen sem tartanám sokáig bezárva. Nem vagyok alkalmas,

hogy gondolatok porkolábja legyek. Istenemre, én szabadjára eresztem őket. Tőlem ugyan testet ölt-hetnek akár a legaggasztóbb jelenségekben is, eszeveszett bakkhánsok módjára rohanhatnak vég-gig a világon, thyrsus-botjukkal szétverhetik a leg-ártatlanabb virágokat, betörhetnek kórházainkba és kikergethetik ágyaiból ezt a beteg öreg világot — szívem persze nagyon fog miatta fájni és magam is kárát fogom vallani. Mert jaj, magam is ehhez a beteg öreg világhoz tartozom és joggal mondja a költő: Hiába csúfoljuk mankóinkat, azért még nem tudunk jobban járni. Minnyájatok közül én vagyok a betegebb és annál szánandóbb, mert én tudom, mi az egészség. Ti azonban, ti irigylésre méltók, ti nem tudjátok! Töletek még az is kitelik, hogy meg-haltok és magatok sem veszitek észre. Igen, sokan közületek régen meghaltak már és azt állítják, hogy csak most kezdődik a valódi életük. Ha aztán ellene szólok ennek az örültségnek, megharagszanak rám és szídnak — és szörnyűség! a hullák rám ugranak és becsmérelnek és még szidalmaikkal is jobban ter-hemre van rothadásuk szaga... El innen, ti kísér-tetek! Olyan emberről beszélek most, akinek pusztá neve szelleműző hatalmat gyakorol, Immanuel Kantról beszélek!

Azt mondják, az éji szellemek megijednek, ha hóhérbárdot látnak. — Hát még akkor hogy meg kell ijednünk, ha Kant könyvét, a tiszta ész kritiká-ját tartják eléjük! Ez a könyv a kard, mellyel Né-metországban a deizmust kivégezték.

Megvallom az igazat, ti franciák hozzánk né-metekhez képest szelídek és mérsékelték vagytok. Ti legfeljebb egy királyt tudtok megölni, az pe-dig már akkor elvesztette a fejét, mielőtt lefejezték. És közben annyit voltatok kénytelenek dobolni és kiabálni és toporzékolni, hogy az egész földke-rekség reszketett tőle. Valóban túlzottan megtisz-teljük Maximilian Robespierre-t, ha Immanuel Kanttal hasonlítjuk össze. Igaz, hogy Maximilian

Robespierre, a rue Saint-Honoré nagy nyárspolgára megkapta a maga romboló dührohamát, ha a királyságról volt szó, s ilyenkor meglehetősen félelmetes volt királygyilkos epilepsziájával; de mihelyt a Legfőbb Lényről esett szó, újra lemosta a fehér habot a szájáról és a vért a kezéről és felvette vasárnapi öltönyét a tükrös gombokkal, sőt azonfelül még virágcsokrot is tűzött széles plasztronjára.

Immanuel Kant élettörténetét nehéz megírni. Neki ugyanis sem élete nem volt, sem története. Mechanikusan elrendezett, szinte absztrakt aglegényéletet élt egy csendes, félreeső utcácskában Königsbergban, egy régi városban Németország északkeleti határán. Nem hiszem, hogy az ottani székesegyház nagy órája szenvedélytelenebbül és szabályosabban végezte külső napi munkáját, mint földije, Immanuel Kant. Felkelés, kávézás, írás, előadás, evés, séte, minden pontosan megszabott időben ment végbe és a szomszédok teljes bizonyossággal tudták, hogy félnégy az óra, mikor Immanuel Kant szürke kabátjában, spanyolnáddal a kezében kilépett háza kapuján és a kis hársfasétány felé haladt amelyet rá való tekintettel még ma is filozófus-sétánynak neveznek. Nyolcszor ment ott az év minden szakában fel és alá és ha az idő borús volt vagy a szürke felhők esőt jeleztek, látható volt szolgája, az öreg Lampe, amint aggódva lépdelt mögötte hosszú esernyővel a hóna alatt, a Gondviselés képeként.

Mily különös ellentét Kant, az ember külső élete és romboló, világot összezúzó gondolatai között! Valóban, ha a königsbergi polgárok ennek a gondolatnak egész jelentőségét sejtik, sokkal szörnyűbb félelmet éreztek volna ettől az embertől, mint egy hóhértól, olyan hóhértól, aki csak embereket végez ki — de a jó emberek nem láttak benne mást, mint a filozófia professzorát és mikor a meg-

határozott órában elhaladt mellettük, barátságosan köszöntötték, esetleg utána igazították zsebórájukat.

Másfelől Immanuel Kant, a nagy romboló a gondolatok birodalmában, ha nagy mértékben felülmuta is Maximilian Robespierret a terrorizmusban, sok hasonlóságot mutat vele, ami a két férfi összehasonlítására csábít. Először is, mindkettőnél ugyanazt a kérlelhetetlen, metsző, költőietlen, józan becsületességet találjuk. Aztán meg mindkettőben megtaláljuk a bizalmatlanságnak ugyanazt a tehetségét, csak éppen az egyik gondolatok ellen használja fel és kritikának nevezi, míg a másik emberek ellen alkalmazza és republikánus erénynek címezi. Felfokozottan mutatkozik ellenben mindkettőjükben a nyárspolgáriság tipusa — a természet arra rendelte őket, hogy kávé és cukrot mérjenek, a sors azonban úgy akarta, hogy más dolgokat mérlegeljenek s az egyiknek egy királyt, a másiknak egy Isten tett a serpenyőjébe...

És ők megadták a pontos súlyt!

A tiszta ész kritikája Kant főműve és kiváltképpen evvel kell foglalkoznunk. Kant egyetlen írása sem fontosabb. A könyv, mint már említettem, 1781-ben jelent meg és csak 1789-ben vált általánosan ismertté. Eleinte nem vették észre sem, csak későbbben irányították Schütz, Schulz és Reinhold cikkei a közönség figyelmét erre a nagy könyvre. Ennek az elkésett elismerésnek oka nyilván a szokatlan formában és a rossz írásmodorban kerekesdő. Az utóbbit illetőleg Kant nagyobb gáncsot érdemel bármely más filozófusnál; kivált ha előbbi jobb stílusát tekintetbe vesszük. Kisebb írásainak nemrég megjelent gyűjteménye első kísérleteit tartalmazza és csodálkoznunk kell jó, gyakran nagyon elmés írásmódján. Míg fejében már nagy művét dolgozta ki, Kant közben ezeket a kis értekezéseket dudolta magának. Ugy mosolygott, mint a katona, aki nyugodtan fegyverkezik, hogy olyan ütközetbe menjen, ahol minden bizonnyal győzni remél. A kis

írárok közül különösen figyelemre méltó az „Ég általános természettana és elmélete”, egy már 1755-ben írott mű; a tíz évvel később keletkezett Megfigyelések a szép és fenséges érzésről, valamint az Egy szellemlátó álmai című jókedvű könyvecske a francia essai-k modorában. Kant elméssége, ahogyan ezekben a kis írásokban megnyilatkozik, valami egészen sajátos. Az elmésség itt ráfonódik a gondolatra és gyöngesége ellenére üdítő magasságot ér el. Igaz, hogy ilyen támasz nélkül a leggazdagabb élc sem virul; mint a szőlőnek töke nélkül, a földön kell csúsznia és legpompásabb gyümölcseivel elsenyvednie.

De hát miért írta Kant A tiszta ész kritikáját ilyen szürke, száraz csomagolópapír-stílusban? Azt hiszem: mivel elvetette a descartes-leibniz-wolffiánusok matematikai formáját, attól tartott, hogy a tudomány méltóságából veszítene, ha könnyed, előzékenyen derűs hangon fejezné ki magát. Ezért adott tehát neki merev, elvont formát, amely az alsóbb szellemi osztályok minden bizalmaskodását ridegen elutasította. El akarta magát előkelően különíteni az akkori népszerű filozófusoktól, akik a legpolgáribb érthetőségre törekedtek és udvaronc módra lehűtött hivatali nyelvbe öltöztette gondolatait. Ebben mutatkozik meg igazában a filiszter. Ugyan az is lehet, hogy gondosan kimért gondolatmenetéhez megfelelő nyelvre is volt szüksége, amely még gondosabban kimért és ennél jobbat nem volt képes létrehozni. Csak a lángésznek van új gondolatához új szava is. Immanuel Kant azonban nem volt lángész. E hiány tudatában, akárcsak a jó Maximilian, Kant is csak annál bizalmatlanabb volt a lángésszel szemben és Az ítélőképesség kritikájában egyenesen azt állította, hogy a lángésznek a tudományban semmi keresnivalója, az ő hatásköre a művészet területe.

Kant igen sok kárt okozott főműve nehézkes, feszes stílusával. Mert szellemtelen utánzóí ebben a

külsőségben is majmolták, s így kapott lábra nálunk az a babona, hogy nem is filozófus az, aki jól ír. A matematikai forma azonban Kant óta nem tudott többé érvényesülni a filozófiában. E fölött a forma fölött A tiszta ész kritikájában irgalmatlanul pálcát tört. A matematikai forma a filozófiában, mondotta, nem hoz létre egyebet, mint kártyavárákat, ahogyan viszont a filozófiai forma a matematikában csak hiú fecsegést eredményez. Mert a filozófiában nem létezhetnek olyan definíciók, mint a matematikában, ahol a definíciók nem díszkurzívok, hanem intuitívek, azaz a szemléletben bebizonyíthatók; amit a filozófiában definíciónak neveznek, csak próbaképen, feltételesen áll elől; a tulajdonképeni helyes definíció csak a végén jelenik meg, mint eredmény.

Mi az oka, hogy a filozófusok akkora vonzalommal viseltetnek a matematikai forma iránt? Ez a vonzalom már Pythagoras-szal kezdődik, aki a dolgok lényegét számokkal jelölte. A gondolat zseniális volt. A szám minden érzékit, minden végest levetkőzött, mégis valami határozottat jelöl, amely ha ugyancsak számmal jelöljük, az érzékitől megszabadultság, a végtelenség ugyanazon jellegét ölti magára. Ebben hasonlít a szám az eszméhez, amelyeknek ugyanaz a jellegük és egymáshoz való viszonyuk. Az eszméket, ahogyan szellemünkben és a természetben megmutatkoznak, igen találóan jelölhetjük meg számokkal; de a szám mégis mindig csak az eszme jele lesz, nem az eszme maga. A mester ennek a különbségnek tudatában is van, a tanítvány azonban megfélekedzik róla és a harmadizigleni tanítványoknak már csak számhieroglifákat hagy örökölni, pusztá számjegyeket, melyeknek eleven jelentőségét immár senkisé ismeri és melyeket csak iskolás büszkeséggel utána gagyognak. Ugyanez áll a matematikai forma egyéb elemeiről. A szellemiség a maga örök mozgásában nem tűr le-
rögzítést; számmal époly kevésbé rögzíthető, mint

vonallal, háromszöggel, négyszöggel és körrel. A gondolatot sem számolni nem lehet, sem mérni.

Mint hogy fő célom az, hogy a német filozófia tanulmányozását megkönnyítsem Franciaországban, elsőnek mindig azokat a külsőségeket említem meg, amelyek az idegent könnyen elriasztják, ha nem tájékoztattuk róluk előre. Irodalmárokat, akik Kantot a francia közönség számára át akarják dolgozni, különösen figyelmeztettek arra, hogy ki-rekeszthetik filozófiájának azt a részét, amely csupán arra szolgál, hogy a Wolf-féle filozófia képtelenségeit megdöntse. Ez a lépten-nyomon feltörő polémia a franciáknál csak zavart okozhat, de semmi hasznot nem hajthat. — Mint hallom Dr. Schön úr, egy Párisban élő német tudós Kant francia kiadásával foglalkozik. Sokkal jobb véleményem van a nevezett úr filozófiai belátásáról, sem hogy szükségesnek tartanám a fenti tanácsot hozzá is intézni, sőt inkább hasznos és fontos könyvet várok tőle.

A tiszta ész kritikája — mint mondtam — Kant főműve és többi írásai jóformán nélkülözhetőknek vagy legalább is kommentároknak tekinthetők. Hogy főművének mekkora szociális jelentősége van, a következőkből fog kitűnni.

A Kant előtti filozófusok ugyan gondolkoztak ismereteink eredetéről és — mint már kimutattuk — két különböző útra jutottak, ahhoz képest, hogy a priori vagy a posteriori eszméket tételeztek fel; a megismerés képességéről magáról, vagy a megismerés képességének határaitól kevésbé gondolkoztak. Ez a feladat Kantra hárult. Ő kíméletlen vizsgálatnak vetette alá megismerő képességünket, egész mélységét megmérte ennek a képességnek és megállapította összes határait. Eközben természetesen azt találta, hogy semmit sem tudhatunk sok mindenről, amiről azelőtt azt hittük, hogy a legbizalmasabb ismeretségben állunk vele. Ez fölöttébb bosszantó volt. De azért mégis hasznos volt tud-

nunk, mely dolgokról nem tudhatunk semmit. Aki haszontalan utaktól óv bennünket, ugyanolyan jó szolgálatot tesz nekünk, mint aki megmutatja nekünk a helyes utat. Kant bebizonyította, hogy a dolgokról, amilyenek önmagukban, semmit sem tudunk, hanem csak annyiban tudunk róluk valamit, amennyiben szellemünkben tükröződnek. Szóval egészen olyanok vagyunk, mint a foglyok, akikről Platon az Államról írott műve hetedik könyvében annyi elszomorítót mond. Ezek a nyakukon és láb-szárukon megbilincselte boldogtalanok, akik nem tudják megfordítani a fejüket, felül nyitott börtönben ülnek és felülről kapnak némi világosságot. Ez a világosság azonban olyan tűztől származik, amely mögöttük ég, s amellett még egy kis fal választja el tőlük. Ennek a falnak mentén emberek járnak-kelenek, akik mindenféle szobrot, fa- és kőfigurákat visznenk és egymással beszélgetnek. A szegény foglyok mármost ezekből az emberekből, akik nem olyan magasak, mint a fal, semmit sem látnak, a kezükben levő szobroknak pedig, amelyek a fal fölé nyúlnak, csak az árnyékát látják, amint a szemközti falon elvonulnak; ezeket az árnyékokat tartják aztán ők a valóságos dolgoknak és börtönük visszhangjától megcsalatra, azt hiszik, ezek az árnyékok beszélgetnek egymással.

Az eddigi filozófia, amely körülszaglászta a dolgokat és ismertetőjeleiket gyűjtögette és osztályozta, Kant felléptével megszűnt: Kant a kutatást visszautalta az emberi szellembe és azt vizsgálta, ami ott mutatkozott. Nem igazságtalanul hasonlítja tehát filozófiáját Kopernikus eljárásához. Korábban, mikor az uralkodó nézet szerint a világ állott és a nap körülötte keringett, az égi számítások nem igen akartak egyezni; ekkor Kopernikus álló napot és a nap körül keringő földet tételezett fel és csodálatosképen minden remekül ment. Régebben az ész forgott, a naphoz hasonlóan a jelenségek világa körül és igyekezett azt megvilágítani; Kant azonban

az ész, a napot, teszi meg álló középpontnak, a jelenségek világa e körül forog és világítódik meg abban az arányban, ahogyan a nap hatósugarába kerül.

Ebből a néhány szóból, amellyel Kant feladatát jeleztem, mindenki megérti, hogy könyvének azt a részét tartom a legfontosabbnak, egész filozófiája középpontjának, amelyben az úgynevezett phaenomenonok és nuomenonok tanát fejtí ki. Kant ugyanis különbséget tesz a dolgok jelensége és az önmagukban való dolgok között. Mivel a dolgokról csak annyiban tudhatunk valamit, amennyiben jelenségvoltukkal nekünk megmutatkoznak, mivel tehát a dolgok nem úgy mutatkoznak meg nekünk, ahogyan önmagukban vannak, ezért Kant a dolgokat, mint jelenségeket phaenomenonoknak, az önmagukban lévőket ellenben nuomenonoknak nevezte. Mi csak a dolgokról, mint jelenségekről tudhatunk valamit, a nuomenonokról ellenben semmit sem tudhatunk. Ez utóbbiak kérdésesek, sem azt nem mondhatjuk, hogy léteznek, sem azt, hogy nem léteznek. Sőt maga a nuomenon szót is csak azért helyezzük a phaenomenon szó mellé, hogy beszélhessünk a dolgokról, amennyiben számunkra megismerhetők, anélkül, hogy ítéletünk érintené a dolgokat, amelyek számunkra megismerhetetlenek.

Kant tehát nem úgy járt el, mint sok tanító, akit nem akarok megnevezni; nem a dolgokat különböztette meg aszerint, hogy phaenomenonok vagy nuomenonok, tehát olyanok, amelyek számunkra léteznek és olyanok, amelyek számunkra nem léteznek. Ez olyasmi volna a filozófiában, mint egy ír buldog. Kant csak határfogalmat akart adni.

Isten Kant szerint nuomeon. Érvelése értelmében az a transzcendentális eszményi lény, amelyet eddig Istennek neveztünk, nem egyéb költészetnél. Természetes illúzió hozta létre. Kant még azt is kimutatja, mennyire nem tudhatunk semmit

ama Istennek nevezett nuomenonról s mennyire lehetetlen létezését akár a jövőben is bebizonyítani. „Hagyi fel minden reménnyel!” — ezt a dantei mondást írjuk, A tiszta ész kritikájának e része fölé.

Azt hiszem, mindenki elengedi nekem ennek a résznek népszerű kifejtését, amelyben „a spekulatív észnek azokról a bizonyítékairól, melyekkel egy legfőbb tény létezésére akar következtetni” van szó. Noha e bizonyítékok tulajdonképeni cáfolata nem sok teret foglal el és csak a könyv. második részében kerül sorra, előre a legszándékosabban vezet be a szerző és a mű egyik csattanója. Utána a „mindennemű spekulatív theológia kritikája” következik: itt a deisták többi délibábja omlik össze. Meg kell jegyezni, hogy Kant, mikor Isten létének három fő bizonyítási módját és pedig az ontológiai, a kozmológiai és a fiziko-theológiai bizonyítékot támadja, nézetem szerint a két utóbbit igen, de az előzőt nem ütheti agyon. Nem tudom, hogy a fenti kifejezések ismeretesek-e itt, ezért ideiktatom A tiszta ész kritikájának azt a részét, ahol Kant a különbségtételt megfogalmazza:

„A spekulatív észből csak három bizonyítási módja lehetséges Isten létezésének. Minden út, amelyre evvel a szándékkal lépünk, vagy a határozott tapasztalatból és érzékeink világának azáltal megismert különleges mivoltából indul ki és az ok-sági törvények szerint innen halad felfelé a világon kívüli legfőbb okig; vagy csak valamely határozatlan tapasztalatot, valamilyen létet vesz alapul, vagy végül elvonatkozhat minden tapasztalattól és egészen a priori, pusztá fogalmakból következtet egy legfőbb ok létezésére. Az első bizonyíték a fiziko-theológiai, a második a kozmológiai, a harmadik az ontológiai bizonyíték. Több nincs belőlük és nem is lehet.”

Kant főművének többszöri áttanulmányozása után az az érzésem, hogy a polémia Isten létének le-

hetséges bizonyítékai ellen mindenütt kikandikál és részletesebben is megemlékeznék róluk, ha nem tartana vissza tőle egy vallásos érzés. Már az a tény, hogy valaki Isten létezését vitathatja, azt a különös aggodalmat, azt a kísérteties szorongást kelti bennem, amelyet egyszer éreztem a londoni New-Bedlamban, mikor csupa örült vett körül és elvesztettem szem elől vezetőmet. „Isten minden, ami van” és benne kételkedni annyi, mint az életben kételkedni, ez pedig a halál.

De amilyen elvetendő minden vita Isten létezéséről, annál dicséretesebb, az Isten természetéről való gondolkodás. Ez a gondolkodás valóságos istentisztelet, mert eltéríti lelkünket a múlttól és a végestől és eljut az ősjóság és az örök harmónia tudatához. Ez a tudat borzong át az érző emberen ima közben és az egyházi szimbólumok láttára; a gondolkodó ugyanezt a szent hangulatot annak a magasztos szellemi képességnek gyakorlásában találja, amelyet észnek nevezünk és amelynek legfőbb feladata az, hogy Isten természetét kutassa. Kiváltképen vallásos emberek foglalkoznak evvel a feladattal gyermekkoruktól fogva, már értelmük első megmozdulásakor ez a titokzatos kényszer veszi őket körül. E sorok írójában ilyen korai, eredeti vallásosság boldog tudata él és sohasem hagyta el. Isten mindig minden gondolatom kezdete és vége volt. Ha most azt kérdezem: Mi Isten? mi a természet? kisgyermek koromban már azt kérdeztem: Milyen Isten? milyen a külseje? Akkoriban nap-hosszat néztem fel az égre és este nagyon szomorú voltam, hogy sohasem láttam meg Isten legeslegszenőbb arculatát, mindig csak szürke, bárgyú felhőábrázatokat. Egészen megzavartak az asztronómiából vett közlések, melyekkel akkoriban, a felvilágosodás korában, a legkisebb gyermekeket is traktálták és én nem győztem eléggé csodálkozni rajta, hogy a sok milliárd csillag odafönn mind ugyanolyan szép nagy földgolyó, mint a miénk és

hogy a világoknak e fényes nyüzsgése fölött egy egyetlen Isten trónol. Egyszer, emlékszem, álomban láttam Istent messze, messze fönn. Kedélyesen nézett ki egy kis mennyei ablakon a jámbor ág kis zsidó szakállal és nagy csomó vetőmagot szórt le, melyek, miközben aláhulltak az égből, mintegy kikeltek, roppant terjedelműre nőttek s végül csupa fénylő, viruló, népes világ lett belőlük, akkora mint a mi földgolyónk. Soha nem tudtam ezt az arcot elfelejteni, azután is sokszor láttam még álomban a vidám öreget, amint a kis égi ablakon át szórta a világvetést; egyszer még azt is láttam, hogy a száját csücsörítette, mint a cseléd lányunk, mikor árpaeséséget szórt a baromfi elé. Egyebekben csak azt láttam, hogy a magvak mindig nagy ragyogó világ-gömbökké duzzadtak; de a nagy baromfit, amely valahol talán kitátott csőrrel leste, hogy megetessék az odaszórt világ-gömbökkel, nem láttam soha.

A nagy baromfi nevetésre kész, nyájas olvasó. Pedig ez a gyermekes felfogás nem is áll nagyon távol a legtisztább deisták nézetétől. Hogy a világon kívüli Istenről némi fogalmat adjanak, kelet és nyugat tobzódtak a gyermekes példázatokban. A tér és idő végtelenségével azonban a deisták képzelete hasztalanul vesződött. Itt mutatkozik meg egészen tehetetlenségük, világnézetük, Isten temésztéről való felfogásuk ingatag volta. Ezért búsít bennünket olyan kevéssé, ha ezt a felfogást megsemmisítik. S ezt Kant valóban megtette velük, mikor Isten létezéséről szóló bizonyítékaikat halomra döntötte.

Az ontológiai bizonyíték megmentése a deizmusnak nem válik különösebben előnyére, mert ezt a bizonyítékot a pantheizmus is épúgy felhasználhatja. A jobb megértés kedvéért megemlítem, hogy az ontológiai bizonyíték az, amelyet Descartes állít fel és melyet már sokkal előtte, a középkorban Anselmus, Canterbury érseke megható imában fejezett ki. Sőt azt mondhatni, már Szent Ágoston fel-

állította az ontológiai bizonyítékot a *De libero arbitrio* második könyvében.

Mint mondtam, tartózkodom attól, hogy Kant érvelését ama bizonyítékok ellen népszerű formában megismételjem. Beérem annak megállapításával, hogy a deizmus azóta a spekulatív ész birodalmában elhalálozott. Ennek az elszomorító gyászjelentésnek talán még néhány évszázadra lesz szüksége, mielőtt közismertté válik — mi azonban már régen gyászt öltöttünk. *De profundis!*

Azt hiszitek, ezek után hazamehetünk? Szó szó sincs róla, még egy darabot játszanak. A tragédia után a bohózat következik. Immanuel Kant eddig a kérlelhetetlen filozófust játszotta, megostromolta az eget, kardélre hányta az egész várórséget, a világ Ura bebizonyítatlanul fetreng vérében, vége a legfőbb Irgalomnak, az atyai jóságnak, az odaát váró jutalomnak az ideát gyakorolt önmegtartóztatásért, a lélek halhatatlansága utolsót lélekezik, hörög és nyög — az öreg Lampe pedig ott áll hóna alatt az esernyővel bánatos nézőként és arcán verejtékcseppek és könnyek folynak végig. Immanuel Kantnak megesik rajta a szíve, megmutatja, hogy nemcsak nagy filozófus, hanem jó ember is elgondolkozik, aztán félig jóindulattal, félig irónikusan azt mondja: „Az öreg Lampének Isten kell, enélkül a szegény ember nem lehet boldog — az ember azonban boldog kell, hogy legyen a földön — ezt mondja a gyakorlati ész — hát nem bánom — kezessékjen a gyakorlati ész Isten létezéséről.” Ez érv következtében Kant különbséget tesz az elméleti ész és a gyakorlati ész között, és evvel mint valami varázsvesszővel, ismét életre keltette a deizmus holttestét, miután az elméleti ész megölte.

Vajjon Kant ezt a feltámasztást nemcsak az öreg Lampe kedvéért hajtotta-e végre, hanem a rendőrségre is gondolt? Vagy valóban meggyőződésből cselekedett? Avval, hogy Isten létének összes bizonyítékait szétzúzta, nem csupán azt akarta-e

istenigazában megmutatni, milyen keserves az, mikor semmit sem tudhatunk Isten létezéséről? Szinte olyan okosan cselekedett, mint az a veszt-fáliai barátom, aki Göttingában a Grohnderstrasse összes lámpásait beverte és ott a sötétben hosszú beszédet tartott nekünk a lámpások gyakorlati szükségességéről, melyeket csak azért tört össze elméletileg, hogy megmutassa nekünk, mennyire nem tudunk nélkülük látni.

Többször említettem már, hogy A tiszta ész kritikája megjelenésekor a legcsekélyebb feltűnést sem keltette. Csak több évvel később, mikor néhány élelméjü filozófus magyarázatokat írt a könyvről, terelődött rá a közönség figyelme és 1789-ben semmi másról nem beszéltek már Németországban, mint a kanti filozófiáról és akkor már szeri-száma nem volt a kommentároknak, kresztomatiáknak, magyarázatoknak, recenzióknak, védőíratoknak, stb. Elég egy pillantást vetnünk akár-melyik filozófiai könyvjegyzékbe és a töméntelen Kanttal foglalkozó írás elegendő bizonyítéka annak a szellemi forrongásnak, melyet ez az egyetlen férfiú idézett elő. Az egyiknél tajtékzó lelkesedés mutatkozott, a másiknál keserű bosszúság, sokaknál kidülledt szemű várakozás e szellemi forradalom kimenetelére. Nálunk is voltak zendülések a szellem világában, akárcsak nálatok az anyagi világban és a régi dogmatizmus ledöntése épúgy lázba hozott bennünket, mint titeket a Bastille ostroma. Persze a dogmatizmust, más szóval a Wolf-féle filozófiát is csak néhány szál invalidus védte. Forradalom volt és a borzalmak sem hiányzottak belőle. A multak pártjában a voltaképeni jó keresztények voltak a legkevésbé felháborodva ezeken a borzalmakon. Nekik még több borzalom kellett volna, hogy beteljen a mérték és az ellenforradalom szükséges visszahatásként annál gyorsabban bekövetkezzen. Voltak nálunk filozófiai pesszimisták, mint nálatok politikai pesszimisták.

Ahogy Franciaországban voltak emberek, akik azt állították, hogy Robespierre csak Pitt ügynöke, nálunk sok pesszimista odáig ment az elvakultságban, hogy elhitette magával, Kant titkos egyetértésben dolgozik vele és Isten létezésének eddigi bizonyítékait csak azért zúzta szét, hogy a világ lássa be, mennyire nem lehet az ész segítségével eljutni Isten ismeretéhez, úgy, hogy okosabb e tekintetben a kinyilatkoztatott valláshoz ragaszkodni.

Ezt a nagy szellemi forrongást Kant nem annyira írásai tartalmával idézte elő, mint a bennük uralkodó kritikai szellemmel, amely most minden tudományba behatolt. Minden szakra átcsapott. Még a költészet sem vonhatta ki magát hatása alól. Schiller például erőszakos kantiánus volt és művészeti nézetei a kanti filozófia szellemétől viselők. A szépirodalomnak és a szépművészetnek ez az kanti filozófia sokat ártott elvont szárazságával. A szakácművészetbe szerencsésen nem folyt bele.

A német nép nem egykönnyen indul meg; ha azonban egyszer elindítják valamilyen pályán, csökönyös kitartással végig fogja járni. Ilyeneknek mutatkoztunk a vallás ügyeiben. Ilyeneknek mutatkoztunk a filozófiában is. Vajjon a politikában is épp ilyen következetesen fogunk-e tovább haladni?

Németországot Kant rátolta a filozófiai sinre és a filozófia nemzeti ügy lett. Szép számmal sariadtak hirtelen nagy gondolkodók a német talajból, mintegy varázsütésre. Ha egykor, a francia forradalomhoz hasonlóan a német filozófia is megtalálta a maga Thiers-jét és Mignet-jét, annak története éppoly érdekfeszítő olvasmány lesz és a német büszkeséggel, a francia pedig csodálattal fogja olvasni.

Kant tanítványai közül korán kitűnt Johann Gottlieb Fichte.

Szinte kétségbeesem ha arra gondolok, hogy ennek a férfiúnak jelentőségéről kell képet adnom. Kantnál csak egy könyvet kellett figyelembe ven-

nünk. Itt azonban a könyvön kívül még egy ember is tekintetbe jön; ebben az emberben gondolat és érzület egy és ebben a nagyszerű egységben hatnak korukra. Ilymódon nemcsak egy filozófiát kell taglalnunk, hanem egy jellemet is, amely annak feltétele és hogy mindkettőnek hatását megértésük, az akkori viszonyokat kellene részletesen ismertetnünk. Micsoda messzeágazó feladat! Bizonyára meg fogják bocsátani nekünk, ha itt csak szűkös tájékoztatást nyújtunk.

Már a fichtei gondolatról nagyon nehéz beszámolni. Itt is sajátságos nehézségekre bukkanunk. Ezek nemcsak a tartalomra vonatkoznak, hanem a formára is és a módszerre: két olyan dologra, melyet szeretünk elsőként megismertetni a külföldivel. Kezdjük tehát Fichte módszerével. Ezt kezdetben egészen Kanttól veszi kölcsön. De csakhamar megváltozik a módszer a tárgy természetéhez képest. Kantnak ugyanis csak kritikája volt, ami negatív, Fichtének azonban később már rendszert is kellett építenie, tehát valami pozitívumot. A határozott rendszer hiánya miatt Kant filozófiájától sokszor el akarták vitatni a „filozófia” címet. Immanuel Kantot magát illetően joggal, de semmiesetre sem a kantianusokat illetően, akik Kant mondataiból szép számmal ácsoltak össze szilárd rendszereket. Ifjúkori írásaiban Fichte, mint mondtam, egészen hű marad a kanti módszerhez, annyira, hogy első névtelenül megjelent értekezését Kant munkájának tartották. Mivel azonban Fichte később rendszert állít fel, buzgó, fölöttébb önfejű konstruálásba esik bele és ha az egész világot felépítette, ugyanilyen buzgón és önfejűen bizonyítani kezdi konstrukcióját felülről lefelé. Ebben a konstruálásban és demonstrálásban Fichte úgyszólván elvont szenvedélyességről tesz tanúságot. Mint rendszerében magában, előadásában is csakhamar a szubjektivitás uralkodik. Evvel szemben Kant maga elé teszi a gondolatot, boncolni kezdi, legfi-

nomabb rostjáig szétszedi és a tiszta észről írott kritikája mintegy a szellem boncterme. Ő maga közben hideg, érzéktelen marad, mint valódi sebészhez illik.

Fichte írásaiban a módszer is olyan, mint a forma. Eleven, de az élet minden hibája is megtalálható benne: nyugtalan és megzavaró. Hogy eléggé eleven maradjon, Fichte megveti a filozófusok szokásos terminológiáját, amelyet halottnak érez: evvel azonban még kevésbé jutunk el a megértéshez. Egyáltalán furcsa bogarai vannak a megértést illetőleg. Mikor Reinhold egy véleményen volt vele, Fichte kijelentette, hogy senkisémet érti meg őt jobban Reinholdnál. Mikor azonban ez később eltért tőle, Fichte kijelentette, hogy sohasem értette meg. Mikor Kanttal volt nézeteltérése, ki-nyomatta, hogy Kant nem érti meg magát.. Általában itt filozófusaink kómikus oldalát érintem. Polyton azon panaszkodnak, hogy nem értik meg őket. Mikor Hegel a halálos ágyán feküdt, ezt mondta: „Engem csak egy ember értett meg”, de aztán nyomban borúisan hozzátette: „És az is félreértett.”

Tisztán tartalmát nézve, Fichte filozófiájának jelentősége nem nagy. Nem szolgáltatott a társadalomnak eredményeket. Csak amennyiben a német filozófiának egyik legfigyelemreméltóbb fázisa, csak amennyiben az idealizmus meddőségét teljes következetességgel feltárja és csak amennyiben a szükséges átmenetet alkotja a mai természetből-cselethez, annyiban bír Fichte tanításának tartalma némi érdekességgel. Mivel tehát ez a tartalom inkább történelmileg és tudományosan, mint szociálisan fontos, csak a legrövidebben akarom itt vázolni.

A feladat, melyet Fichte maga elé tűz, ez: Milyen okaink vannak arra a feltevésre, hogy a dolgokról való képzeleteinknek kívülünk lévő dolgok is megfelelnek? És erre a kérdésre ezt adja meg-

oldásul: Az összes dolgoknak csak szellemünkben van realitásuk.

Mint A tiszta ész kritikája Kant főműve, úgy Fichte főműve a Tudománytan. Ez a könyv úgy-szólván folytatása az elsőnek. A Tudománytan ugyancsak önmagába utasítja a szellemet. De ahol Kant analizál, ott Fichte konstruál. A Tudománytan egy elvont formulával kezdődik (En-En), a szellem mélyéből teremti meg a világot, újra összeilleszti a szétszedett darabokat, megteszi az absztrakció útját visszafelé, míg nem eljut a jelenségek világához. Ezt a világot aztán a szellem, az értelem szükségszerű cselekvésének jelentheti ki.

A különleges nehézség azonban abban áll Fichténél, hogy merész feltételezése szerint a szellem még meg is figyeli magát tevékenysége közben. Az En szerinte megfigyeléseket végez szellemi cselekedeteiről, miközben véghezviszi őket. A gondolat önmagát hallgatja ki, miközben gondolkodik, miközben lassanként felmelegszik, felforr és végül megfő. Ez a művelet a majomra emlékeztet bennünket, aki a tűzhelynél ül egy rézüst előtt és a saját farkát főzi. Ugy véli ugyanis, az igazi főzés nem abban áll, hogy valaki csak objektíve főz, hanem szubjektíve is tudatossá kell tennie magában a főzést.

Érdekes, hogy Fichte filozófiájának mindig sok iróniát kellett eltűrnie. Láttam egyszer egy gúnyrajzot, amely egy fichte-i libát ábrázolt. Akkor mája volt, hogy végre maga sem tudta, a liba-e ő vagy a máj. A hasára ez volt írva: En-En. Jean Paul a legádázabbul kifaragta Fichte filozófiáját Clavis Fichteana című könyvében. Hogy az idealizmus, következetes keresztülvitelében, végül még az anyag realitását is tagadta, a megengedhetőnél túlzottabb tréfának tűnt fel a nagyközönség szemében. Alaposan mulattunk Fichte En-jén, amely a jelenségek egész világát pusztá gondolkodásával teremtetten meg. Csúfolódóinknak kapóra jött ezen a

ponton egy félreértés, amely sokkal népszerűbb lett, semhogyz elhallgathatnám. A nagy tömeg ugyanis úgy vélekedett, hogy a fichtei Én, az a Johann Gottlieb Fichte Énje és ez az egyéni Én tagadja mindenki más létezését. Micsoda szemtelenség! — kiáltották a jó emberek — ez az ember nem hiszi, hogy létezőnk mi, akik sokkalta teste-sebbek vagyunk nála és polgármesteri és irodafőtiszt mi voltunkban még fölöttesei is vagyunk! A hölgyek ezt kérdezték: — De lagalább a felesége létezésében hisz? Nem? És Madame Fichte ezt csak úgy tűri?

De Fichte Énje nem egyéni Én, hanem az öntudatra jutott általános Világ-Én. Fichte gondolkodása nem egy egyén godolkodása, nem egy bizonyos emberé, akit Johann Gottlieb Fichtének hívnak, hanem általános gondolkodás, amely egy egyénben megnyilvánul. Ahogyan azt mondjuk, hogy: az eső esik, stb., úgy nem volna szabad Fichtének azt mondanía, hogy: gondolkozom, hanem csak ezt: gondolkozik bennem a gondolkodás, t. i. az általános világ-gondolkodás.

A francia forradalomnak a német filozófával való összehasonlítása során egyszer, inkább tréfásan mint komolyan, Napoleonnal hasonlítottam össze Fichtét. Meg kell azonban adni, a hasonlóság valóban jelentős. Miután a kantiánusok véghezvitték terrorisztikus romboló munkájukat, megjelenik Fichte, mint egykor Napoleon, miután a konvent ugyancsak a tiszta ész kritikája segítségével az egész multat halomra döntötte. Napoleon és Fichte a nagy kérlelhetetlen Ént képviseli, amelynél gondolat és tett egy, és a hatalmas építmények, amelyeket mindketten emelnek, roppant akaratról tanuskodnak. De ennek az akaratnak korlátlansága miatt az emelt építmények rögtön újra összedőlnek és a tudománytan, akár csak a császárság épolz gyorsan széthull és eltűnik, mint ahogyan létrejött.

A császárság ma már csak történelem, de a

mozgás, amelyet a császár vitt bele a világba, még mindig nem ült el és korunk még mindig ebből a mozgásból él. Ugyanez elmondható Fichte filozófiájáról is. Egészen elsüllyedt, de a szellemeket még ma is izgatják a gondolatok, amelyeket Fichte megszólaltatott és szavának utóhatása kiszámíthatatlan. Ha az egész transzcendentális idealizmus tévedés volt is, Fichte írásaiban valami büszke függetlenség élt, szabadságszeretet és férfiúi méltóság, amely különösen az ifjúságra üdvös hatással volt. Fichte Énje mindenben megegyezett hajthatatlan, nyakas, acélos jellemével. A mindenható Énről szóló tan talán nem is fakadhatott más jellemből, az ilyen jellem pedig, gyökeret verve az ilyen tanban, még hajthatatlanabb, nyakasabb, acélosabb kellett, hogy legyen.

Nem csoda, ha ez a férfiú szálla volt a meggyőződéstelen szkeptikusok, a léha eklektikusok és a minden árnyalatú moderánsok szemében! Egész élete folytonos küzdelem volt. Ifjúkora története a keserűségek sorozata, mint csaknem minden kiváló emberünké. Bölcsőjénél a szegénység ül, ő ringatja nagyra és ez a sovány dajka élete hű társa marad.

Nincs megindítóbb látvány, mint az akaratára büszke Fichte, amint házitanítóssággal igyekszik magát a világban átverekedni. Otthon, a szülőföldjén még ezt a keserű szolgai kenyeret sem találja meg és Varsóba kénytelen vándorolni. Ott kezdődik a régi nóta. A házitanító nem tetszik a nagyságos asszonynak, esetleg a ballábbal felkelt komornának. Hajbókolása nem elég finom, nem elég franciás és nem találta meg méltónak arra, hogy egy kis lengyel úrfi nevelését irányítsa. Johann Gottlieb Fichtét elküldik mint egy lakájt, alig kap a bosszús uraságtól egy kis szerény útravalót, elhagyja Varsót és Königsbergbe vándorol fiatalos lelkesedésében, hogy Kantot megismerje. E két férfiú találkozása minden tekintetben érdekes és azt hiszem,

nem érzékeltethetem jobban mindkettőjük modorát és állapotát, mint ha ideiktatom Fichte naplójának egy töredékét, ahogyan egy, nemrégiben fiától megjelentetett életrajzban található:

„Június huszonötödikén mentem Königsbergbe egy odavaló fuvarossal és különösebb viszontagságok nélkül július elsején érkeztem oda. — Negyedikén meglátogattam Kantot, aki azonban nem valami különösen fogadott; hospitáltam nála és vára-
kozásom ott sem elégült ki. Előadása álmos. Közben írtam ezt a naplót.

Már régen készültem Kantot komolyabban meglátogatni, de nem találtam rá módot. Végre az az ötletem jött, hogy megírom minden kinyilatkoztatás kritikáját és azt nyujtottam át neki ajánlólevél helyett. Tizenharmadika táján láttam munkához és azóta szakadatlanul dolgoztam. — Augusztus tizen-nyolcadikán végre elküldtem Kantnak az addigra elkészült munkát és huszonharmadikán odaírtam, hogy megtudjam, mint ítéli meg. Kiváló jószággal fogadott és úgy látszott, nagyon meg van elégedve az értekezéssel. Közelebbi tudományos beszélgetésre nem került sor; filozófiai kétségeimmel A tiszta ész kritikájához utasított és Schulz udvari lel-
készhez, akit nyomban meg fogok látogatni. Huszonhatodikán Kantnál étkeztem, Sommer profesz-
szor társaságában és nagyon kellemes, szellemes férfiút találtam Kantban; csak most ismertem meg benne több vonást, amely méltó az írásaiban lefek-
tetett szellemhez.

Huszonhetedikén fejeztem be ezt a naplót, miután előbb már átvettem a Kant antropológiai előadásaiból készült kivonatokat, amelyeket S. úrtól kaptam kölcsön. Ugyanakkor elhatározom, hogy naplóm minden este lefekvés előtt rendesen folytatni fogom és minden érdekeset, amit találok, de főként jellemvonásokat és megjegyzéseket, felírok.

Huszonnyolcadikán este. Még tegnap elkezdtem kritikám átnézését és nagyon jó és mély gon-

dolatokra jutottam, amelyek azonban sajnos arról győztek meg, hogy az első feldolgozás alapjában fe-lületes. Ma folytatni akartam az új vizsgálódásokat, de közben fantáziám úgy elragadott, hogy egész nap semmit sem tudtam végezni. Mostani helyze-temben ez, sajnos, nem csoda. Kiszámítottam, hogy mától számítva csak még tizennégy napig tudok itt élni. — Voltam természetesen már ilyen zavar-ban, de az otthon a hazámban volt, aztán pedig az évek számával és a kényesebb becsületérzéssel arányban egyre nehezebb az ilyesmi. Nem határoz-tam semmit, nem tudok határozni. — Borowski lel-kész előtt, akihez Kant küldött, nem fogom feltárni helyzetemet; ha egyáltalán feltárom valakinek, az nem lehet más, mint Kant maga.

Huszonkilencedikén Borowskihoz mentem és igen jó, becsületes embert ismertem meg benne. Állást ajánlott fel, amely azonban még nem egé-szen biztos és amelynek egyáltalában nem is örü-lök; egyben nyíltságával kikényszerítette belőlem a vallomást, hogy sürgősen kénytelen vagyok ál-lást keresni. Azt a tanácsot adta, hogy menjek W. professzorhoz. Dolgozni nem tudtam. — Másnap valóban elmentem W.-hez, utána pedig Schulz ud-vari lelkészhez. Az előbbinél a kilátások nagyon gyöngék; beszélt ugyan házitanítói állásokról Kur-landban,ilyent azonban csak a legnagyobb nyo-mor fog velem elfogadtatni! Tőle az udvari lelkész-hez mentem; ott előbb a felesége fogadott. Ő is megjelent, de matematikai körökben elmélyedve; utóbb, hogy pontosabban hallotta a nevemet, Kant ajánlására annál barátságosabb lett. Szögletes po-rosz arc, de vonásaiból a becsületesség és a jóin-dulat sugárzik. Megismertem ott továbbá még Bräunlich urat és védencét. Dönhof grófot, Büttner urat, az udvari lelkész unokaöccsét és egy fiatal nürnbergi tudóst, Erhardt urat: kitűnő fő, de nincs modora és világismerete.

Szeptember elsején megérett bennem egy

elhatározás, amelyet Kant elé akartam terjeszteni; házitanítói állás, amilyen kevésbé szívesen vállalnám, nem akadt és helyzetem bizonytalansága gátlott itt abban, hogy szabad fejjel dolgozzam és barátaim alakító társaságát élvezzem; el tehát, vissza a hazámba! A kis kölcsönt, amelyre szükségem van, Kant közvetítésével talán megszerzem. De miközben úton voltam hozzá, hogy megtegyem neki ajánlatomat, inamba szállott a bátorságom. Elhatároztam, hogy írni fogok neki. Estére az udvari lelkészékhez kértek, ahol nagyon kellemes estét töltöttem. Másodikán befejeztem a Kanthoz szóló levelet és elküldtem."

Akármilyen érdekes a levél, nem tudom rászánni magam, hogy franciául közöljem itt. Ugy hiszem, pár szökik arcomba és az az érzésem van, mintha saját családom legszégyletebb bajait kellene idegeneknek elbeszélnem. Hiába minden francia világiasságra való törekvésem, hiába minden filozófiai kozmopolitizmusom, a régi Németország összes nyárspolgári érzéseivel itt van még a mellemben. — Elég az hozzá, hogy a levelet nem közölhetem itt és csak ennyiről számolok be: Immanuel Kant olyan szegény volt, hogy a levél szívszaggatóan megindító hangja ellenére nem adhatott Johann Gottlieb Fichtének pénzt kölcsön. Ez utóbbi azonban emiatt egyáltalán nem neheztelt meg, mint az a napló szavaiból kitűnik, amelyeket még ideiktatok:

„Szeptember harmadikára Kanthoz voltam hivatalos. Szokott nyíltságával fogadott, de azt mondta, hogy ajánlatom ügyében nem határozott még; most tizennégy nap alatt nincsen abban a helyzetben. Mily szeretetreméltó nyíltság! Egyebekben nehézményezte terveimet, amiből az derült ki, hogy nem ismeri eléggé szászországi helyzetünket. — Az utolsó napokban nem csináltam semmit; most azonban újra dolgozni akarok és minden egyebet egyszerűen Istenre bízok. — Hatodikán. Kant magához kéretett és azt a javaslatot tette, hogy

kéziratomat, a Minden kinyilatkoztatás kritikáját Borowski plébános úr közvetítésével adjam el Hartung könyvkereskedőnek. A munka jól van megírva, mondta, mikor átdolgozásról beszéltem. Igaz volna ez? Hiszen Kant mondja! Első kérésemet egyébként elhárította. — Hatodikán délben Kantnál voltam. Ügyünkről semmi; Gensichen magiszter is jelen volt és csak általános, részben nagyon érdekes beszélgetés folyt; Kant változatlanul most is ugyanolyan irányomban. — Tizenharmadikán. Ma dolgozni akartam és semmit sem csinállok. Rossz kedvem lenyüggőz. Mi lesz ennek a vége? Hogyan fogok itt állani mához egy hétre? Addigra teljesen feléltem a pénzemet!”

Sok bolyongás és hosszabb svájci tartózkodás után Fichte végre állandó helyet talált Jenában s ekkortól datálódik fénykora. Jena és Weimar, két egymástól csak néhány órai távolságban lévő szász városka akkor a német szellemi élet középpontja volt. Weimarban volt az udvar és a költészet, Jenában az egyetem és a filozófia. Ott Németország legnagyobb költői, itt legnagyobb tudósai voltak találhatók. Anno 1794 kezdte el Fichte előadásait Jenában. Az évszám jelentős és magyarázatául szolgál mind akkori művei szellemének, mind a sanyargatásoknak, melyeknek attól fogva ki volt téve és melyek négy évvel utóbb végre végeztek is vele. 1798-ban ugyanis több vádat emelnek ellene atheizmus miatt, túrhetetlen üldöztetésekben van része s ezek következtében Jena elhagyására is kényszerül. Ez az esemény, a legfontosabb Fichte életében, egyuttal általános jelentőségű és nem hallgathatjuk el. Itt kerül szóba voltaképen Fichte Istenről szóló felfogása is.

A „Philosophisches Journal” című folyóiratban, melynek akkor kiadója volt, Fichte egy A vallás fogalmának fejlődése című értekezést közölt. A cikket bizonyos Forberg nevű saalfeldi tanító küldötte be neki. Fichte még egy kis magyarázó érte-

kezést fűzött hozzá ezen a címen: Miért hiszünk a világ isteni kormányzásában?

Ezt a két cikket mármost a szász kormány el- koboztatta, avval az indokolással, hogy atheizmust tartalmaznak. Ugyanekkor Drezdából megkeresés jött a weimari udvarhoz avval a felszólítással, hogy büntessék meg szigorúan Fichte professzort. A weimari udvart ez a felszólítás ugyan természetesen nem tévesztette meg, azonban mivel Fichte ez alkalommal a legnagyobb hibákat követte el amennyiben szózatot írt a közönséghez, anélkül, hogy fölöttes hatására tekintettel lett volna, az ettől elkedvetlenedett és kívülről sürgetett weimari kormány mégsem kerülhette el, hogy a kifejezéseiben vigyázatlan professzort enyhe megróvásban részesítse. Fichte viszont, aki úgy érezte, hogy igaza van, nem akarta ezt a megróvást szó nélkül zsebre vágni és elhagyta Jénát. Mint akkori leveleiből kitűnik, főleg két ember magatartása bántotta, akiket hivatalos állásuknál fogva ebben az ügyben különösen fontos szó illetett meg s ez a két ember Herder konszisztoriumi főtanácsos úr öméltósága és Goethe titkos tanácsos úr ökegyelmessége volt. De mind a kettőnenk kielégítő mentsége van. Megható olvasni Herder hátrahagyott levelében, mennyi baja volt szegény Herdernek a theológusjelöltekkel, akik miután Jenában elvégezték tanulmányaikat, hozzá jöttek Weimarba, hogy a protestáns lelkészi vizsgát letegyék. Krisztusról, a Fiúról már egyáltalán nem merte őket a vizsgán kérdezni: örült, ha csak az Atya létezését megengedték. Ami Goethét illeti, emlékirataiban a következőképen nyilatkozott a fenti ügyről:

„Reinhold Jenából való eltávozása után, mely joggal volt az Akadémia nagy veszteségének tekinthető, merészen, sőt vakmerően Fichtét hívták meg a helyére, aki műveiben emelkedetten, de talán nem egészen illendően foglalt állást a legfontosabb erkölcsi és állami kérdésekben. Egyike volt a leg-

derekabb személyeknek, akiket valaha láttunk és érzülete magasabb szempontból nem volt kifogásolható; de ugyan hogyan tarthatott volna lépést a világgal, melyet magaalkotta birtokának tekintett?

Mivel az órákat, amelyeket nyilvános előadások tartására akart felhasználni, hétköznapiakon összezsugorították, vasárnapokon tartotta előadásait, melyeknek bevezetése akadályokba ütközött. Kis és azokból eredő nagyobb kellemetlenségeket, a felettes hatóságok nem kis kényelmetlenségével, alig sikerült még eltussolni és elsimítani, mikor egyes kijelentései Istenről és isteni dogokról, melyekről természetesen jobb mélyen hallgatni, kívülről panaszló javaslatokat idéztek ránk.

Fichte a „Philosophisches Journal”-ban olyan módon merészkedett nyilatkozni Istenről és isteni dolgokról, amely nyilván ellentmondásban állott az ilyen titkoknál szokásos kifejezésmóddal. Felelősségre vonták; védekezése nem javított a dolgon, mert szenvedéllyel fogott az ügyhöz, nem is sejtve, mennyire csak javát akarják ideát és mennyire kedvezően igyekeznek magyarázni gondolatait és szavait, amit persze nem lehetett éppen száraz szavakkal tudomására adni, továbbá, hogy a legtapintatosabban igyekeznek rajta segíteni. A mellette és ellene elhangzott beszédek, a sejtések és állítások, a megerősítések és elhatározások ide-oda hullámozottak az Akadémián bizonytalan kijelentések alakjában; miniszteri intelemről beszéltek, nem kevesebbről, mint a dorgálás egy fajtájáról, amelyre Fichtének el kell készülnie. Efölötti felháborodásában jogosultnak érezte, hogy heves írást nyújtson be a minisztériumhoz amelyben, biztosnak tételezve fel ama rendszabályt, szenvedélyesen és daccal kijelentette, hogy ilyesmit sohasem fog tűrni, inkább minden további nélkül eltávozik az Akadémiáról, akkor azonban nem egy-

maga, mert több jelentékeny tanerő vele egyetértésben elhagyni szándékozik az intézetet.

Ez aztán minden iránta érzett jóakaratot egyszerűen megnehezített, sőt megbénított: itt már nem maradt kibuvó, nem volt közvetítő lehetőség, s a legenyhébb elintézés a minden további nélküli elbocsátás volt. Csak mikor a dolgon többé nem lehetett már változtatni, hallott az ügynek adni szándékolt fordulatáról és éppúgy bánni volt kénytelen elhamarkodott lépését, mint ahogyan mi sajnáltuk."

Nemde ez a miniszteriális, egyengető, eltusoló Goethe, testestül-lelekestül? Alapjában csak azt hibáztatja, hogy Fichte azt mondotta, amit gondolt és hogy nem a hagyományos leplező kifejezésekkel mondotta. Nem a gondolatot gáncsolja, hanem a szót. Hogy a deizmus a német gondolkodók világában Kant óta megsemmisült, az — mint már egyszer mondtam — szélteben-hosszában ismert titok volt, csak épen nem volt szabad hangosan kiabálni a piacon. Goethe époly kevéssé volt deista, mint Fichte; pantheista volt. De épen a pantheizmus magaslatáról Goethe éles szemével a legjobban átláthatta a fichte-i filozófia ingatag voltát és szelíd ajkai bizonyára mosolyogtak rajta. A zsidók szemében — már pedig a deisták végső fokon mind azok — Fichte borzalmas kellett, hogy legyen; a nagy pogány szemében csak balgaság volt. „Nagy pogány”: ez az a név, amelyen Goethét Németországban emlegetik. A név azonban nem egészen illik rá. Goethe pogánysága csodálatosan modern. Erős pogány természete minden külső jelenség, minden szín és forma tiszta, éles felfogásában mutatkozik meg; a kereszténység azonban ugyanakkor mélyebb megértést ajándékozott neki; berzenkedő ellenszenve dacára a kereszténység avatta be a szellemvilág titkaiba; Krisztus vérét ízlelte, azért értette meg a természet legelrejtettebb hangjait Siegfriedhez, a nibelungi hős-

höz hasonlóan, aki hirtelen megértette a madarak nyelvét, mikor a megölt sárkány vérének egy csöppje ajkát megnedvesítette. Érdekes, hogy Goethe pogány természetét mennyire áthatotta a legeslegmaibb érzelmesség, hogy az antik márvány milyen modernül lüktetett és mennyire ugyanolyan erősen érezte az ifjú Werther keserveit, mint egy öreg görög isten örömeit. Goethe pantheizmusá tehát nagyban különbözik a pogánytól. Hogy röviden megmondjam: Goethe a költészet Spinozája volt. Goethe minden költeményét ugyanaz a szellem hatja át, amely Spinoza írásaiból csap meg bennünket. Hogy Goethe teljesen Spinoza tanításának hódolt, ahhoz kétség sem fér. Legalább is egész életében foglalkozott vele; emlékiratai elején, valamint nemrégiben megjelent kötetében őszintén bevallja ezt. Nem tudom már, hol olvastam, hogy Herder egyszer az örökös Spinozával való foglalkozás miatt neheztelve kiáltotta: Csak egyszer látnék már más latin könyvet a Goethe kezében, mint Spinozát! — Ez azonban nemcsak Goethéről áll; egész sereg barátja, később többé-kevésbbé ismert költők, hódoltak már ifjan a pantheizmusnak és ez valójában már virágzott a német művészetben, még mielőtt mint filozófiai elmélet uralomra jutott nálunk. Éppen Fichte korában, mikor a filozófia birodalmában az idealizmus legfelségesebb virágkorát élte, zúzták szét erőszakosan a művészet birodalmában. Akkor indult meg az a híres művészeti forradalom, melynek még ma sincs vége és mely a romantikusoknak az ó-klasszikus rezsim elleni harcával, a schlegeli zendülésekkel kezdődik.

Valóban, első romantikusaink pantheista ösztönből cselekedtek, pedig maguk sem értették. A katolikus anyaszentegyház utáni honvágynak tartott érzésük mélyebb eredetű volt, mint ők maguk sejtették. A középkor hagyományai iránti tiszteletük és vonzalmuk, az akkori néphit, ördögösség,

varázslat és boszorkányság szeretete: mindez egy lelkükben hirtelen felébredt megfoghatatlan viszzahajlás volt a régi germánok pantheizmusa felé és hitványul beszennyezett és gonoszúl megcsontított alakjában voltaképpen csak apáik kereszténység előtti vallását szerették. Itt emlékeztetnem kell az első könyvre, ahol kifejtettem, hogyan vette fel a kereszténység az ó-germán vallás elemeit s hogyan maradtak fenn ezek szégyenletes átváltozásuk után a középkori néphitben, úgy hogy a régi természetimádást merő gonosz varázslatnak, a régi isteneket csupa csunya ördögnek és szűzies papnőiket csupa elvetemült boszorkánynak tekintették. Első romantikusaink eltévelyedései ebből a szemszögből kissé enyhébben ítéelhetők meg, mint általában történik. Ők azért akarták a középkori kereszténységet új életre keltetni, mert érezték, hogy abban legrégibb atyáik szentségeiből, legkoraibb nemzetiségük szépségeiből még sok minden fennmaradt; ezek a megcsontított és meggyalázott ereklyék vonzották lelküket és gyűlölték a protestantizmust és a liberalizmust, amelyek mindezt az egész katolikus multtal egyetemben kiírtani iparkodtak.

Erről azonban később szólok még. Itt csak azt kell megemlítenem, hogy a pantheizmus már Fichte korában behatolt a német művészetbe, hogy még a katolikus romantikusok is öntudatlanul ezt az irányt követték és hogy Goethe mondotta ki a leghatározottabban. Teszi ezt már a Wertherben, ahol szerelemittas azonosulásra sóvárog a természettel. A Faustban dacosan misztikus, közvetlen úton igyekszik viszonyba jutni a természettel; az ördögűzés művészetének varázsigéivel idézi a titkos földi erőket. De legtisztábban és legszeretettelőbben igazodik be ez a goethei pantheizmus kis dalaiban. Spinoza tanítása kiszáll a matematikai gubóból és mint Goethe-dal röpdös körülöttünk. Ezért ortodoxaink és pietistáink dühe a Goethe-dal

ellen. Jámbor medvemancsukkal kaposnak e pil-
langó után, amely mindig kisiklik a kezükből. Nem
hiába olyan gyöngéden éterikus, olyan illatosan
szárnyas. Ti franciák nem alkothattok magatoknak
képet róluk, ha nyelvünket nem ismeritek. Ezek-
nek a Goethe-daloknak van valami leírhatatlan ka-
cér varázsuk. A harmónikus versek úgy fonják át
a szívet, mint a gyöngéd kedves; a szó megölel,
miközben a gondolat megcsókol.

Goethe eljárásában Fichte ellen korántsem lát-
juk tehát a csúnya indítóokokat, amelyeket sok
kortás még csúnyább szavakkal jelöl meg. Ezek
nem értették meg a két férfiú különböző természe-
tét. A legszelídebbek Goethe passzivitását értették
félre, mikor Fichtét utóbb erősen szorongatták és
üldözték. Nem voltak figyelemmel Goethe helyze-
tére. Ez az óriás egy német törpeállam minisztere
volt. Sohasem tudott természetesen mozogni. Phi-
dias olympiai ülő Jupiteréről mondták, hogy
szétrepesztené a templom tetőboltozatát, ha egy-
szer hirtelen felállana. Ez volt pontosan Goethe
helyzete Weimarban; ha ülő nyugalmából egyszer
hirtelen felszökött volna, áttörte volna az állam
oromzatát, vagy — és ez még valószínűbb — szét-
zúzta volna rajta a fejét. És ezt vállalta volna egy
olyan tanért, amely nemcsak hogy téves, de ne-
vetséges is? A német Jupiter nyugodtan tovább ült
és nyugodtan tűrte, hogy imádják és tömjénezzék.

Nagyon eltávolodnék tárgyamtól, ha az akkori
művészeti érdekek szempontjából Goethe magatár-
tását Fichte megtámadása alkalmából még alapo-
sabban akarnám igazolni. Fichte mellett csak az
szól, hogy a vád igazában ürügy volt és hogy poli-
tikai hajsza bújt meg mögötte. Mert atheizmus
miatt meg lehet vádolni egy theológust, aki köte-
lezte magát arra, hogy bizonyos megállapított ta-
nokokat fog hirdetni. Egy filozófus azonban nem
vállalta ezt a kötelezettséget, nem is vállalhatja és
gondolata szabad, mint a madár a levegőben. —

Talán helytelen, hogy részint a magam, részint a mások érzelmeit kimélendő, nem mondok el itt mindent, ami a vádat magát megalapozta és igazolta. Csak egyetlen részletet akarok még kiegészíteni az inkriminált cikkből: „ — Az élő és ható erkölcsi rend maga Isten; más Istenre nincs szükségünk és mást nem tudunk felfogni. Az észben nem található alap arra, hogy kilépjünk ez erkölcsi világrendből és az okozatról az okra következtetve még egy külön lényt tételezzünk fel mint annak okát; az eredeti értelem ennél fogva bizonyosan nem végzi el ezt a következtetést és nem ismer ilyen különleges lényt; csak egy önmagát félreértő filozófia jár el így.”

Mint az nyakas emberek szokása, Fichte a közönséghez intézett szövegében és a bíróság előtti számadásában még nyersebbül és riktóbban fejezte ki magát, olyan fordulatokkal, melyek legmélyebb lelkünket sértik. Mi, akik egy valóságos Istenben hiszünk, aki érzékeinek a végtelen kiterjedésben és szellemünknek a végtelen gondolatban nyilatkozik meg, mi, akik egy látható Istent tisztelünk a természetben és láthatatlan hangját a saját lelkünkben halljuk, megütközéssel vesszük tudomásul a riktó szavakat, amelyekkel Fichte pusztá agyrémnek jelenti ki Istenünket és még csúfot is űz belőle. Valóban kétes, hogy ironia vagy pusztá örület-e, mikor Fichte a jó Istent minden érzéki hozzávalótól olyan tökéletesen megfosztja, hogy még a létezést is elvitatja tőle, lévén a létezés érzéki fogalom és csak érzékien lehetséges. A tudománytan — mondja — nem ismer más létet, mint az érzéket és mivel lét csak a tapasztalat tárgyainak tulajdonítható, ez a prédikátum Istenre alkalmazhatatlan. Ezért aztán Fichte Istenének nincs léte, tehát nincs csak tiszta cselekvés alakjában nyilatkozik meg, mint események rendje, mint ordo ordinans, mint világtörvény.

Ilyenformán az idealizmus addig szűrte keresz-

túl az istenséget minden lehető absztrakción, hogy végre nem maradt belőle semmi. Mint nálatok a király helyett, úgy uralkodott nálunk Isten helyett a törvény.

Viszont mi értelmetlenebb, egy loi athée, Isten nélküli törvény, vagy egy Dieu-loi, egy Isten, aki csak törvény?

Fichte idealizmusa a legóriásabb tévedések egyike, amelyeket az emberi szellem valaha kifundált. Istentelenebb és kárhozatosabb a legotrombább materializmusnál, Amit itt Franciaországban az atheisták materializmusának neveznek, — könnyen kimutathatnám — még mindig valami épületes, valami jámborhitű volna a fichtei transzcendentális idealizmus eredményeihez képest. Azt mindenesetre tudom, hogy egyiket sem állhatom ki. Mindakét felfogás antipoétikus is. A francia materialisták ugyanolyan rossz verseket gyártottak, mint a német transzcendentális idealisták. De államfelforgató semmiesetre sem volt Fichte tanítása s még kevésbé érdemelte meg, hogy mint az államra veszedelmest üldözzék. Hogy valakit ez a tévtan rossz útra vezessen, ahhoz spekulatív élelméljűsége volt szüksége, amilyen csak kevés embernél található. A nagy tömeg, az ezer kövér fejjel bíró tömeg számára ez a tévtan egészen hozzáférhetetlen volt. Fichte Istenről vallott nézetét tehát racionális, de nem rendőri úton kellett volna megcáfolni. Hogy valakit filozófiai atheizmusért fogjanak pörbe, még Németországban is olyan meglepetésként volt, hogy Fichte eleinte valóban nem tudta, mit akarnak tőle. Nagyon helyesen mondta: az a kérdés, hogy valamely filozófia atheista-e vagy sem, a filozófus fülének éppoly furcsán hangzik, mint például egy matematikusénak az a kérdés, vajjon zöld-e egy háromszög vagy vörös.

A vádnak tehát rejtett okai voltak és ezeket Fichte csakhamar megértette. Mivel a világ leg-

becsületesebb embere volt, teljesen hihető az a levele, amelyben Reinholdnak e rejtett okoról beszél, s mert a szóbanforgó, 1799 május 22-én kelt levél az egész kort festi és az ember egész szorongatását szemlélteti, hadd iktassuk be itt egyik részletét:

„Fáradtság és undor vett rá arra a Veled már közölt elhatározásra, hogy néhány évre egészen eltűnjek. A dologról való akkori nézetem szerint még meg is voltam győződve, hogy a kötelesség követeli tőlem ezt az elhatározást, hiszen a mostani forrongásban úgysem hallanának meg és a forrongás csak rosszabb lenne, néhány év múlva azonban, ha az első megütközés elmúlt, annál nagyobb nyomatékkal szólhatnék. — Most másképen gondolkodom. Nem némulhatok el most, mert ha most hallgatok, soha többé nem volna jogom felszólalni. — Oroszországnak Ausztriával való szövetkezése óta már nagyon valószínűnek tartottam, ami most már, a legutóbbi eseményekből, kivált a szörnyű követgyilkosság óta (amely felett itt ujjonganak és amelyről S. és G. ezt kiabálják: Így helyes, agyon kell ütni az ilyen kutyákat) egészen bebizonyosodott: hogy a zsarnokság ezentúl kétségbeesetten fog védekezni, hogy Paul és Pitt által következetes lesz, hogy tervének alapja a szellemi szabadság kiírtása és hogy a németek e cél elérését nem fogják neki megnehezíteni.

Ne hidd pl., hogy a weimari udvar azt gondolta, az egyetem látogatottságának jelenlétem nem fog ártani; jól tudja az ellenkezőjét. Az általános, különösen Szászországtól erősen képviselt terv következtében engem *kénytelen* volt eltávolítani, Lipcsében Burscher, e titkok egyik beavatottja, már a múlt év vége felé jelentős fogadást kötött arra, hogy az év végére száműzött leszek. Voigtot Burghsdorff már rég megnyerte magának ellenem. A drezdai tudományos osztály közhírré tette, hogy senkit, aki az új filozófiát vallja, nem fognak kine-

vezni, vagy — ha ez már megtörtént — előléptetni. A lipcsei szabadiskolában már a Rosenmüller-féle felvilágosodást is aggályosnak találják; újabban megint bevezették ott Luther kátéját és a tanítókat ismét a szimbólikus könyvekre konfirmálják. Ez tovább fog fejlődni és terjedni. — In summa: előttem a bizonyosnál bizonyosabb, hogy hacsak a franciák nem vívják ki a leghallatlanabb fölényt és nem hajtják keresztül Németországban vagy annak legalább egyrészében a változást, néhány év múlva Németországban olyan ember, akiről tudják, hogy életében egyetlen szabad gondolata volt, nem fog többé nyugvóhelyet találni. — Szóval, a bizonyosnál bizonyosabb előttem, hogy ha most találok is valahol egy kuckót, egy, legfeljebb két év múlva újra elkergetnek. Az pedig veszedelmes, ha valakit több helyről elkergetnek; ezt történelmileg Rousseau példája igazolja.

Tegyük fel, hogy egészen hallgatok, nem írok többé egy betűt sem: vajjon nyugton hagynak-e akkor? Nem hiszem és feltéve, hogy remélhetném ezt ezektől az udvaroktól, vajjon a papság, akárhová megyek, nem fogja-e ellenem úszítani a *csöcseléket*, nem fog-e vele megköveztetni és — kérni a kormányokat, hogy mint a közrendre veszélyes egyént, távolítsanak el? De hát szabad-e hallgatnom? Nem, igazán nem szabad; mert okom van azt hinni, hogy ha a német szellemből valami megmenthető még, beszédeim által menthető meg, viszont hallgatásommal a filozófia egészen és idő előtt tönkremenne. Akitől nem várom, hogy eltűnjék néma létezésem, azoktól még kevésbé számíthatok arra, hogy beszélni fognak hagyni.

Hanem én meg fogom őket győzni tanom ártatlanságáról. — Kedves Reinhold, hogy Te milyen jól tudsz vélekedni ezekről az emberekről! Minél tisztább leszek én, minél ártatlanabbnak tűnök fel, annál feketébbek lesznek ők, annál nagyobb lesz egyáltalában az én igazi vétkem. Sohasem hittem

el nekik, hogy állítólagos *atheizmusomat* üldözik: ők bennem a szabadgondolkodót üldözik, aki kezdi magát *megértetni*. (Kantnak homályossága volt a szerencséje) és a hírhedt *demokratát*; mint a kísértetektől, úgy rettegnek az *önállóságtól*, amelyről homályosan sejtik, hogy filozófiám felébreszti.”

Még egyszer kijelentem: ez a levél nem tegnapi kelt, hanem 1799 május 22-éről. Az akkori politikai viszonyok elszomorítóan hasonlítanak a Németországban uralkodó legújabb állapotokhoz: csak épp akkor a szabadságszeretet inkább a tudósok, költők és más tollforgatók között virágzott, manapság pedig ezek között sokkal kevésbbé, annál inkább szóhoz jut azonban a nagy aktív tömegben, a kézművesek és iparosok között, míg az első forradalom idején a legnémetebb ölmos álmodás súlyosodott a népen és egész Germániában szinte brutálisnak mondható nyugalom uralkodott, írástudóink világában a legvadabb forrongás és pezsgés nyilvánult meg. A legmagányosabb szerző, aki Németország valamelyik félreesőbb zugában élt, részt vett ebben mozgásban: szinte ösztönösen, anélkül, hogy a politikai viszonyokról pontosan tájékozva volna, érezte szociális jelentőségüket és kimondta írásaiban. Ez a tünetény a nagy tengeri kagylókat juttatja eszembe, amelyeket néha dísznek teszünk a kandallónkra és melyek — ha még olyan távol vannak is a tengertől, mégis egyszerre zúgni kezdenek, mihelyt ott a dagály ideje beáll és a hullámok a part felé tódulnak. Mikor itt Párisban, a nagy emberóceánban a forradalom ária megdagadt, mikor itt zajlott és viharzott, odaát a Rajnán túl zúgtak és zengtek a német szívek... De olyan elszigeteltek voltak, csupa érzéktelen porcellán; teáscsészék és kávéskannák és kínai pagodák között álltak, amelyek gépiesen bólogattak a fejükkel, mintha tudnák, miről van szó. Ah, szegény elődeink Németországban csunyán meglakoltak a forradalom iránti rokonszenvükért. Junkerek

és papocskák fordították ellenük legotrombább és legközönségesebb ármányukat. Néhányan közülük Párisba menekültek s itt szegénységben és nyomorban elkallódtak. Nemrégiben egy vak honfitársamat láttam, aki még azóta van Párisban; a Palais Royalban találkoztam vele, ahol a napon sütkérezett egy kicsit. Fájdalmas volt látni, milyen halvány és sovány volt és hogyan tapogatódzott előre a házak mellett. Ugy hallottam, hogy Heiberg az, az öreg dán költő, A multkor megnéztem a padlásszobát is, ahol Georg Forster polgártárs meghalt. De a szabadság Németországban maradt barátainak még sokkal rosszabb sorsuk lett volna, ha Napoleon és franciái nem győznek le bennünket olyan gyorsan. Napoleon bizonyára sohasem sejtette, hogy ő maga volt az ideológia megmentője. Nélküle filozófusaink ideáikkal együtt bitófán és keréken írtották volna ki. A szabadság német barátai ellenben, túlságosan köztársasági érzelműek lévén ahhoz, hogy Napoleonnak hódoljanak és túlságosan nagy-lelkűek ahhoz, hogy az idegen uralomhoz csatlakozzanak, azóta mély hallgatásba burkolódtak, szomorúan járkáltak megtört szívükkel és lezárt ajkukkal. Mikor Napoleon megbukott, mosolyogtak ugyan, de fájdalmasan és hallgattak; jóformán semmi részt nem vettek a hazafias lelkesedésben, mely akkor legfelsőbb engedéllyel Németországon átviharzott. Tudták, amit tudtak és hallgattak. Mivel ezek a republikánusok igen tiszta, egyszerű életet folytatnak, rendszerint nagy kort érnek el és mikor a júliusi forradalom kitört, sokan voltak még közülük életben és nem kevésbé csodálkoztunk, mikor az öreg fiúk, akiket mindig meggörnyedten és csaknem bárgyú hallgatással láttunk elbandukolni, most egyszerre felemelték a fejüket, barátságosan mosolyogtak ránk fiatalokra, kezünket szorongatták és vidám történeteket meséltek. Egyikük, hallottam, még énekelt is; ugyanis a kávéházban elénekelte nekünk a marseillaise-t és tőle meg-

tanultuk a dallamot meg a szép szöveget és nem telt sok időbe, jobban énekeltük, mint az öreg maga: ő tudniillik a legszebb strófa közepén úgy nevetett, mint aki megbolondult vagy úgy sírt, mint egy gyerek. Mindig jó, ha ezek az öreg emberek életben maradnak, hogy a fiatalokat énekekre tanítsák. Mi fiatalok nem fogjuk őket elfelejteni és némelyikünk egyszer majd azokkal az unokákkal fogja betanultatni, akik még nem születtek meg. Sokan közülünk persze addigra már elrothadnak otthon a börtönben vagy egy padlószobában az idegenben. —

Beszéljünk újra a filozófiáról! Fentebb bemutattam, hogy a legvéznább absztrakciókon épült fichte-i filozófia mindazonáltal hajthatatlan szilárd-ságról tett tanúságot következtetéseiben, melyek a legmerészebb csúcsig felemelkedtek. Egy szép reggel azonban nagy változást veszünk rajta észre. Az egész elkezd bimbózni és nyafogni, puha és szerény lesz. Az idealisztikus titánból, aki a gondolat lajtorjáján felmászik az égbe és vakmerő kézzel betapogatódzik az üres szobákba, most valami nyomottan keresztényi lesz, valami, ami sokat sóhajtozik a szeretetről. Ez tudniillik Fichte második korszaka, mely bennünket itt kevésbé érdekel. Egész rendszere a legmeghökkenőbb elváltozásokat szenved. Ebben az időben írja meg azt a könyvét, amelyet mostanában fordítottak le nektek franciára. Címe: Az ember rendeltetése. Egy másik hasonló könyve, Kalauz a boldog élethez, ugyancsak ebből a korszakból való.

Fichte, a csökönyös, természetszerűleg sohasem volt hajlandó ezt a benne végbement nagy változást bevallani. Azt állította, hogy filozófiája még mindig ugyanaz, csak a kifejezések változtak meg; őt soha sem értették. Azt is erősítette, hogy a természetbölcselet, amely akkoriban bukkant fel Németországban és kiszorította az idealizmust, alapjában mindenestül az ő rendszere és tanítványa,

Joseph Schelling úr, aki hűtlen lett hozzá és megalapítója lett az új filozófiának, csak a kifejezéseket formálta át és régi tanítását csupán kevésbé üdítő pótlásokkal bővítette ki.

Itt a német gondolat egy újabb szakaszához érkezünk. Megemlítettük Joseph Schelling nevét és a természetbölcséleletet; mivel az előbbi itt szinte teljesen ismeretlen és a természetbölcsélelet kifejezést nem értik meg általánosan, meg kell magyaráznom mindkettő jelentését. Kimerítően természetesen nem tehetjük ezt ezeken a lapokon; ennek a feladatnak egy későbbi könyvünket fogjuk szentelni. Csak néhány elharapódzó tévedést akartam itt visszautasítani és csupán az említett filozófia szociális fontosságára akarunk némi figyelmet fordítani.

Elsőben is megemlítendő, hogy Fichtének volt némi igaza, mikor azt bizonyította, hogy Joseph Schelling úr tana voltaképpen az övé, csak másképpen megfogalmazva és kibővítve. Mint Joseph Schelling úr, úgy Fichte is ezt tanította: csak egy lény van, az Én, az abszolútum; az ideális és reális azonosságát tanította. Vagy hogy még világosabban fejezzem ki magam: abból az alapelvől kiindulva, hogy a gondolat és a természet egy és ugyanaz, Fichte szellemi műveletek útján érkezik el a jelenségek világához, a gondolatból teremti meg a természetet, az ideálisból a reálist; Schelling úr számára ellenben, mikor ugyanabból az elvből indul ki, a jelenségek világa lesz csupa eszme, nála a természet válik gondolattá, a reális ideálissá. Ilyenformán a két irány, a Fichtéé és a Schellingé, bizonyos mértékben kiegészíti egymást. Mert a már említett legfőbb elv értelmében a filozófia két részre válhatik és az egyik részből azt látnánk, hogyan jut el a természet az eszmétől a jelenségig; a másik rész viszont azt mutatná meg, hogyan oldódik fel a természet merő eszmékké. A filozófia tehát szétválhatott a transzcendentális idealizmus és

a természetbölcselet két irányban. Valóban, Schelling úr is mindakettőt elismerte. Az utóbbit Eszmék a természet filozófiájához című művében követte, az előbbi egy másikban, melynek címe A transzcendentális idealizmus rendszere.

Ezeket a műveket, melyek közül egyik 1897-ben, a másik 1800-ban jelent meg, csak azért hozom fel itt, mert a két egymást kiegészítő irány már címükben benne van, nem pedig mintha teljes rendszert tartalmaznának. Nem, ilyen Schelling úr egyetlen művében sem található. Nála nincs — mint Kantnál vagy Fichténél — egy főmű, amelyet filozófiája középpontjának tekinthetnénk. Igazságtalan volna, ha Schelling urat egy könyv terjedelméről és a betű szigorú értelmében akarnánk megítélni. Az ő könyveit időrendben kell leolvasni, hogy az ember követhesse bennük gondolata lassú kifejlődését és aztán belekapaszkodhasson az alapeszmébe. Sőt azt is szükségesnek tartom, hogy nem ritkán megkülönböztessük nála, hol végződik a gondolat és hol kezdődik a költészet. Mert Schelling úr azokhoz a lényekhez tartozik, akiknek a természet több költői hajlamot, mint költői férfi-erőt adott és akik, képtelenek lévén kielégíteni a Parnasszus leányait, a filozófia erdőibe menekülnek s ott elvont hamadriádokkal élnek meddő házasságban. Érzésük költői, de szerszámuk, a szó, gyöngé; hasztalan küzdenek egy művészi formáért, amelyben gondolataikat és ismereteiket közölhetnék. Schelling úrnak a költészet erőssége és gyöngéje. Általa különbözik Fichtétől, előnyére épúgy, mint hátrányára. Fichte csak filozófus, hatalma a dialektika, erőssége a demonstráció. Schelling úrnak azonban ép ez a gyöngé oldala, inkább szemléletekben él, nem érzi magát otthon a logika hideg ormain, szeret lecsúszni a szimbólika virágos völgyeibe és filozófiai erőssége a konstruálásban áll. Ez utóbbi azonban olyan szellemi képes-

ség, amely époly gyakran található középszerű költőknél, mint a legjobb filozófusoknál.

Ez utóbbi utalásból érthetővé válik, hogy Schelling úr a filozófiának abban a részében, amely csak transzcendentális idealizmus, nem volt és nem lehetett több Fichte utánzójánál; a természetfilozófiában ellenben, ahol virágok és csillagok között gazdálkodott, hatalmasan virulnia és ragyognia kellett. Ezt az irányt tehát nemcsak ő, hanem hasonló felfogású barátai is kiválóképen követték, s az eközben mutatkozó hév úgyszólván csak fűzfapoétai visszahatás volt az előbbi elvont szellemi filozófiára. Mint szabadjára bocsátott iskolagyerekek, akik naphosszat szűk termekben sóhajtoznak az idegen szavak és számok súlya alatt, úgy rohantak Schelling úr tanítványai ki a természetbe, az illatos, napfényes realitásba és kurjongattak és cigánykereket hánytak és nagy ribilliót csaptak.

Azt a kifejezést, hogy „Schelling úr tanítványai” szintén nem szabad itt a szokásos értelemben felfogni. Schelling úr maga mondja, hogy csak a régi költők módjára akart iskolát alkotni, költői iskolát, ahol senki sincsen egy határozott tantárgyhoz vagy egy határozott tantárggyal kötve, hanem mindenki a szellemnek engedelmeskedik és a maga módján nyilatkoztatja ki. Azt is mondhatta volna, hogy prófétaiskolát alapít, ahol az ihletettek kedvük és szeszélyük szerint és tetszőleges tónusban kezdenek prófétáskodni. A mester szellemétől megihletett tanítványok ezt is tették, a legkorlátoltabb fők prófétáskodni kezdtek, mind más nyelven és lőn nagy farsang a filozófiában.

Hogy a legjelenősebbet és legmagasztosabbat hogyan lehet álarcos menetre és bohóckodásra felhasználni, hogy egy csorda gyáva kópé és melancholikus paprikajancsi mennyire alkalmas arra, hogy lejárasson egy nagy eszmét, itt, a természetbölcselet esetében láthatjuk. De a nevetségesség, amelybe Schelling úr próféta — vagy poétaiskolája esett,

igazán nem írandó egészen a természetbölcselet számlájára. Mert a természetbölcselet eszméje alapjában nem más, mint Spinoza eszméje, a pantheizmus.

Spinoza tana és a természetbölcselet, ahogyan Schelling úr jobb korszakában felállította, lényegében egy és ugyanaz. A németek, miután Locke materializmusát fitymálták, Leibniz idealizmusát pedig élére állították és ugyancsak meddővé tették, végül is eljutottak Descartes harmadik fiához, Spinozához. A filozófia ismét nagy kört írt le és azt lehet mondani, ugyanezt a kört, amelyet már kétezer évvel azelőtt Németországban leírt. De a két kör közelebbi egybevetésekor lényeges különbség mutatkozik. A görögöknek ugyanolyan merész szkeptikusaik voltak, mint nekünk, az eleaiak a kívülvilág realitását ugyanolyan határozottan tagadták, mint újabb transzcendentális idealistáink. Platon ugyanúgy megtalálta a szellemvilágot a jelenségek világában, mint Schelling úr. De egyben azért mégis többre vittük a görögöknél, többre a cartesiusi iskoláknál, többre egyiknél is, másiknál is és pedig ebben: filozófiai körpályánkat az emberi megismerés forrásainak vizsgálatával kezdtük, a tiszta ész kanti kritikájával.

Kant nevének említésekor hozzáfűzhetem a fenti fejtegetésekhez, hogy Isten léténenk azt a bizonyítékát, melyt Kant még érintetlenül hagyott, az úgynevezett erkölcsi bizonyítékot Schelling úr nagy hűhóval megdöntötte. Fentebb azonban már megjegyeztem, hogy ez a bizonyíték nem volt különösen erős és Kant talán csak jóindulatból hagyta érintetlenül. Schelling úr Istené Spinoza Isten-Mindensége. Legalább is 1801-ben, a spekulatív fizika művelésére indított folyóirat második kötetében az volt. Isten itt a természet és a gondolkodás, az anyag és szellem abszolút azonossága és az abszolút azonosság nem oka a világegyetemnek, hanem a világegyetem maga, tehát az Isten-Minden-

ség. Ebben nincsenek ellentétek és megoszlások sem. Az abszolút azonosság az abszolút teljesség is. Egy évvel utóbb Schelling úr még jobban kifejtette Istenét és pedig egy írásában, melynek címe Brunó vagy a dolgok isteni, illetve természeti principiumáról. A cím tanunk legnemesebb vértanujára emlékeztet, a dicső emlékezetű Giordano Brunóra. Az olaszok azt állítják, hogy Schelling legjobb gondolatait az öreg Brunótól vette kölcsön és plágiummal vádolják. Nincs igazuk, a filozófiában nincs plágium. Anno 1804 végre elkészült alakjában jelent meg Schelling úr Istene, Filozófia és vallás című művében. Itt található meg teljességében az abszolutumról szóló tan. Az abszolutum itt három formulában fejeződik ki. Az első a kategórikus: az abszolutum nem az ideális és nem a reális (nem szellem és nem anyag), hanem a kettő azonossága. A második formula a hipotetikus: Ha szubjektum és objektum van jelen, az abszolutum e kettő lényegi megegyezése. A harmadik formula a diszjunktív: csak egy lét van, de ez az egy egyidejűleg vagy felváltva tekinthető egészen ideálisnak vagy egészen reálisnak. Az első formula egészen negatív, a második olyan feltételtől függ, amelyet megérteni még nehezebb, mint a feltételezettet magát, a harmadik formula pedig egészen a Spinozáé: az abszolút szubstancia vagy mint gondolat ismerhető fel, vagy mint kiterjedés. Filozófiai úton tehát Schelling úr nem tudott tovább jutni Spinozánál, mert csak e két attributum — gondolkodás és kiterjedés — alakjában fogható fel az abszolutum. Azonban Schelling úr itt elhagyja a filozófiai útát és a misztikus intuición egy fajtájával igyekszik magának az abszolutumnak szemléletéhez eljutni, középpontjában iparkodik megfogni az abszolutumot, lényegében, ahol nem ideális és nem reális, nem gondolat és nem kiterjedés, nem szubjektum és nem objektum, nem szellem és nem anyag, hanem — mit tudom én mi!

Itt szűnik meg a filozófia Schelling úrnál és elkezdődik a költészet vagy mondjuk a bolondéria. Viszont itt talál is aztán legtöbb visszhangra egy kőtyagosokból álló tömegnél, akiknek kapóra jön, hogy abbahagyhatják a nyugodt gondolkodást és utánazhatják mintegy azokat a kerge derviseket, akikről Jules David barátom beszéli, hogy addig forognak körben, amíg az objektív és a szubjektív világ egyformán eltűnik a szemük elől, míg mindkettő fehér semmivé folyik össze, amely sem nem reális, sem nem ideális, míg valamit látnak, ami nem látható, hallanak, ami nem hallható, míg színeket hallanak és hangokat látnak, míg az abszolútum szemlélhetővé válik számukra.

Azt hiszn, avval a kísérlettel, hogy az abszolútumot szellemileg szemlélje, lezárul Schelling úr filozófiai pályafutása. Helyére egy nagyobb gondolkodó lép, aki a természetbölcseletet tökéletes rendszerré alakítja ki, szintézisükből megmagyarázza a jelenségek egész világát, elődei nagy eszméit nagyobb eszmékké egészíti ki, minden tudományágon végigvezeti, tehát tudományosan megalapozza. Ez a gondolkodó Schelling úr tanítványa, de olyan tanítványa, aki a filozófia birodalmában lassanként a mester minden erejére szert tett, ennek uralkodni vágyón a fejére nőtt és végre kitesztította a sötétbe. Ez a nagy Hegel, a legnagyobb filozófus, akit Németország Leibniz óta világra hozott. Nem vitás, hogy magasan Kant és Fichte felett áll. Olyan éles, mint amaz, olyan erős, mint emez, s amellett még a formaadó lelki békével is rendelkezik avval a gondolati harmóniával, amelyet Kantnál és Fichténél nem találunk meg, mert ezekben inkább a forradalmi szellem dolgozik. Ezt a férfiút egyáltalában nem hasonlíthatjuk össze Joseph Schelling úrral, mert Hegel jellem. S ha Schelling úrhoz hasonlóan néha aggályos módon igazolta is az államban és egyházban fennállót, ezt mégis olyan államnak tette meg, amely a haladás

elvének legalább elméletben hódol és olyan egyházaknak, amely a szabad kutatás elvét életelemének tekinti; amellyel nem is csinált mindebből titkot, nyíltan bevallotta szándékait. Schelling úr evvel szemben féregmódra fetreng egy gyakorlati és egyben elméleti abszolutizmus előszobáiban és segédnek szegődik el a jezsuiták barlangjába, ahol szellemi bilincseket kovácsolnak; közben pedig azt próbálja elhitetni velünk, hogy még mindig változatlanul a világosság embere, mint valaha volt, megtagadja megtagadását és a renegátság gyalázatát még a hazúgság gyávaságával tetézi!

Nem titkolhatjuk el sem kegyeletből, sem okosságból, nem akarjuk elhallgatni, hogy az a férfiú, aki Németországban valaha a legmerészebben hirdette a pantheizmus vallását, aki a természet istenülését és az ember visszahelyezését isteni jogaiba a lehangosabban proklamálta, ez a férfiú hűtlen lett saját tanításához, elhagyta az oltárt, amelyet ő maga szentelt fel, viasszompolygott a múlt vallási aklába, ma jó katolikus és világonkívüli, személyes Istent prédikál, „aki elkövette azt a balgaságot, hogy megteremtse a világot”. Az óhitűek ám kongassák a harangot és énekeljenek Kyrie eleisont e megtérés láttán — az ő véleményük mellett mindez nem bizonyít, csak azt bizonyítja, hogy az ember hajlamos lesz a katolicizmusra, ha elfárad és megöregszik, ha fizikai és szellemi erőit elvesztette, ha nem tud már élvezni és gondolkodni. A halálos ágyán sok szabadgondolkodó megtért már — de csak ne kérkedjete vele! ezek a megtérési históriák legfeljebb a pathológia körébe vágnak és rossz bizonytságot tennének ügyetek mellett. Végre is azt bizonyítják, hogy nem volt módokban e szabadgondolkodókat megtéríteni, míg egészséges érzékekkel Isten szabad ege alatt jártak és eszüknek csorbítatlan birtokában voltak.

Azt hiszem, Ballanche mondja, hogy van egy

természeti törvény: a kezdeményezőknek nyomban meg kell halniuk, mihelyt a kezdeményezés művét véghezvitték. Ah, jó Ballanche, ez csak részben igaz és én inkább azt állítanám: ha a kezdeményezés művét véghez vitte, a kezdeményező meghal — vagy renegát lesz. S ezért talán némileg enyhíthetjük a szigorú ítéletet, amellyel a gondolkodó Németország Schelling urat sujtotta: talán átváltoztathatjuk a súlyos, tömény megvetést, amely ránehezedik, csöndes szájalommá és saját tanának hűtlen cserbenhagyásában annak a természeti törvénynek következményét láthatjuk, hogy aki egy gondolat kimondására vagy végrehajtására minden erejét fordította, utóbb, mikor a gondolatot kimondta vagy végrehajtotta, kimerülten lerogy, vagy a halál karjaiba, vagy volt ellenfelei karjaiba.

Ez a magyarázat megérteti velünk talán a nap még rikítóbb tüneteit, melyek oly mélyen elszomorítanak. Talán azt is megérteti velünk, hogy emberek, akik felfogásukért mindent feláldoztak, akik érte harcoltak és szenvedtek, végül, mikor már győzött, miért hagyják el ezt a felfogást és mennek át az ellenséges táborba! Ez után a magyarázat után arra is bátorodom utalni, hogy bizonyos mértékben Fichte és Kant is renegátsággal vádolható és hogy Fichte még idejében halt meg, mielőtt saját filozófiájának cserbenhagyása túlságosan kiütközött. Kant pedig nyomban hűtlen lett A tiszta ész kritikájához, amennyiben megírta A gyakorlati ész kritikáját. A kezdeményező meghal — vagy renegát lesz.

Nem tudom, hogyan, de ez az utolsó mondat olyan melancholikusan szelídítő hatással van kedélyemre, hogy ebben a pillanatban képtelen vagyok itt közölni a többi keserű igazságot, a mai Schelling urat illetően. Dicsérjük inkább azt az egykori Schellinget, akinek emléke felejthetetlenül virul a német gondolkodás análeszeiben, mert az egykori Schelling, akárcsak Kant és Fichte, filozófiai

forradalmunk egy szakaszát képviseli. Azért a forradalomét, amelyet ezeken a lapokon a francia politikai forradalommal hasonlítottam össze. Valóban, ha Kantban a terrorisztikus konventet és Fichtében a napoleoni császárságot látjuk, Schelling úrban az erre következő restaurációs reakciót kell látnunk. Csak éppen a restaurációnak eleinte jobb értelme volt. Schelling úr visszahelyezte a természetet törvényes jogaiba, a szellem és természet kibékítésére törekedett és mindkettőt ismét egyesíteni akarta az örök világlélekben. Restaurálta azt a nagy természetbölcseletet, amelyet az ó-görög filozófusoknál találunk, amelyet csak Sokrates irányít inkább az emberi lélekbe és mely aztán az ideálisban folyik szét. Restaurálta azt a nagy természetbölcseletet, amely a németek régi pantheisztikus vallásából sarjadt és Paracelsus korában a legszebb gyümölcsöket ígérte, de a cartesianismus behozatalával elsenyvedt. Ah, és végül már olyan dolgokat restaurált, amelyek miatt rossz értelemben is összehasonlítható a francia restaurációval. Ezt azonban a közönséges ész nem tűrte tovább, szégyenszemre letaszították a gondolat trónjáról, majordomusa Hegel levette fejéről a koronát és megnyírta, s a megdőbbent Schelling azóta szegény kis barátként él Münchenben: ez a város papi jellegét már nevében hordja és latinul Monacho monachorum a neve. Ott láttam kísértetmódra ögyelegni nagy sápadt szemével és nyomott, letompult arcával, a levitézlett nagyság gyászos képéül. Hegel pedig Berlinben megkoronáztatta magát, sajnos, egy kis kenetet is adatott magának, s azóta ura volt a német filozófiának.

Filozófiai forradalmunk bevégeződött. Hegel zárta le a nagy kört. Azóta csak a természetbölcseleti tan fejlődését és kialakítását látjuk. Ez — mint már mondtam — minden tudományágba behatolt és ott a legrendkívülibbet és legnagyobb szerűbbet hozta létre. Mint ugyancsak jeleztem, egyben sok

nem öröndetes dolog is napvilágra jött. Ezek a jelenségek olyan sokrétfűek, hogy már felsorolásukhoz külön könyv kellene. Ez filozófiánk történetének tulajdonképen érdekes és színes fejezete. Meggyőződéseim azonban, hogy a franciáknak hasznosabb, ha erről a fejezetről semmit sem tudnak meg. Mert az efféle közlések hozzájárulhatnának ahhoz, hogy a fejek Franciaországban még jobban megzavarodjanak; a természetbölcselet több tétele, az összefüggésből kiragadva, nagy bajt csinálhatna nálatok. Azt mindenesetre tudom, hogy ha négy évvel ezelőtt ismertétek volna a német természetbölcseletet, semmiképen sem csináltátok volna a júliusi forradalmat. Ehhez a tethez a gondolatok és erők összpontosítása volt szükséges, nemes egyoldalúság, az a bizonyos erény és önhitt könnyelműség, amelyet csak régi iskolátok tesz lehetővé. Filozófiai fonákságok, amilyenekkel a legítimitásért és a katolikus inkarnáció tanáért még valahogyan síkra lehetett szállani, letompították volna lelkesedéteket, megbénították volna bátorságtok. Ezért világtörténelmi fontosságúnak tartom, hogy nagy eklektikusotok, aki akkor a német filozófiát akarta veletek megismertetni, egy betűt sem értett belőle. Gondviselészerű tudatlansága üdvös volt Franciaországnak és az egész emberiségnek.

Ah, a természetfilozófia, amely a tudás sok területén, nevezetesen a tulajdonképeni természet-tudományokban a leggyönyörűbb gyümölcsöket hozta létre, más területeken a legártalmasabb dudvát termette. Míg Oken, Németország leglángeszűbb gondolkodója és egyik legnagyobb polgára új eszmevilágait felfedezte és a német ifjúságba beleoltotta a lelkesedést az emberiség ősjogaiért, a szabadságért és egyenlőségért, oh jaj, ugyanakkor adott elő Adam Müller a népek természetbölcseleti alapon való istállóbeli etetéséről; ugyanakkor prédikálta Görres úr a középkori sötétséget a szerint a természettudományos elv szerint, hogy az állam

csak fa és szerves tagozódásában törzsének, ágainak és leveleinek kell lenni, mint az a középkori rendi hierarchiájában oly tetszetősen megtalálható; ugyanakkor proklamálta Steffens úr azt a filozófiai törvényt, mely szerint a parasztság abban különbözik a nemesi rendtől, hogy a parasztnak természetből fogva rendeltetése, hogy dolgozzon és ne élvezzen, a nemesnek azonban joga, hogy élvezzen és ne dolgozzon. Mi több, néhány hónappal ezelőtt — mint hallom — egy wesztfáliai Mokányberci, akinek vezetéknéve, ha nem csalódom, Haxthausen, művet adott ki, melyben arra kéri a porosz kir. kormányt, legyen tekintettel a következőes párhuzamosságra, melyet a filozófia az egész világszervezetben kimutat és különítse el szigorúbban a politikai rendeket, mert ahogyan a természetben négy elem van, tűz, levegő, víz és föld, azonképen a társadalomban is négy hasonló elem van és pedig nemesség, papság, polgárság és parasztság.

Ha az ember azt látja, hogy ilyen elszomorító badarságok sarjadtak a filozófiából és termették meg legártalmasabb virágaikat, ha egyáltalán észrevette az ember, hogy a metafizikai elvontságokba süllyesztett német ifjúság a legközelebbi korszükségletekről megfélemedkezett és alkalmatlanná lett a praktikus életre, a hazafiak és a szabadság hívei kénytelenek voltak jogos haraggal nézni a filozófiát, egyesek pedig odáig mentek, hogy pálcát törtek felette, mint henye, haszontalan délibábkergetés felett.

Nem leszünk olyan balgák, hogy ezeket az elégedetleneket komolyan megcáfoljuk. A német filozófia fontos, az egész emberiséget érintő ügy és csak legkésőbbi unokáink fogják eldönthetni, vajjon rosszalják-e vagy dicsérik, hogy először filozófiánkat dolgoztuk ki, csak azután forradalmunkat. Azt hiszem, a magunkfajta módszeres népnek a reformációval kellett kezdenie, csak aztán

foglalkozhatott a filozófiával és csak ennek elvégzése után térhetett át a politikai forradalomra. Ezt a sorrendet én igen okosnak találom. A fejeket, melyeket a filozófia gondolkodásra használt, a forradalom utóbb tetszőleges célokra leütheti. A filozófia azonban semmiképen sem vehette volna hasznát a fejeknek, ha azokat az előtte lejátszódó forradalom leüti. De azért ne féljetelek, német republikánusok; a német forradalom nem fog szelidebben és enyhébben lejátszódni, csak mert Kant kritikája, Fichte transzcendentális idealizmusa és pláne a természetbölcsélet megelőzte. E tanok által forradalmi erők fejlődtek ki, amelyek csak a napra várnak, amikor kitörhetnek és rémülettel és csodálattal tölthetik el a világot. Kantiánusok fognak napvilágra jönni, akik a jelenségek világában sem akarnak hallani kegyeletről és irgalmatlanul karddal és pallossal szántják fel európai életünk talaját, hogy a múlt utolsó gyökereit is kiirtsák. Fegyveres fichteánusok lépnek majd a porondra, akiket fanatikus akarásukban sem a félelem, sem az önzés nem zaboláz, mert a szellemben élnek és dacolnak az anyaggal, akárcsak az első keresztények, akiket ugyancsak nem lehetett legyőzni sem testi kínokkal, sem testi élvezetekkel; sőt ezek a transzcendentális idealisták társadalmi átalakulás esetén még hajthatatlanabbak volnának az első keresztényeknél, mert ezek eltűrték a földi torturát, hogy ily módon elnyerjék a mennyei üdvösséget, a transzcendentális idealista azonban a kint magát hiú látszatnak tartja és saját gondolatának sáncai mögött elérhetetlen. De mindennél szörnyűbbek lennének a német természetbölcselők, akik cselekvőleg vennének részt egy német forradalomban és magával a rombolás művével azonosítanák magukat. Mert ha a kantiánus keze erősen és szilárdan üt, mert szívét nem hagyománytisztelet mozgatja; ha a fichteánus bátran szembeszáll minden veszéllyel, mert számára a valóságban egyáltalában nincs

ilyen: a természetbölcsele meg azáltal lesz iszonyú, hogy a természet ősi erőivel szövetkezik, hogy az ó-germán pantheizmus démoni erőit képes felidézni és hogy akkor felébred benne majd az a harci kedv, amelyet a régi németeknél találunk és mely nem azért harcol, hogy romboljon, nem azért, hogy győzzön, csak hogy harcoljon. A kereszténység — és ez legszebb érdeme — némileg megfékezte ezt a brutális germán harci kedvet, de megsemmisíteni nem tudta és ha a szelídítő talizmán, a kereszt, egykor széttörik, újra előcsörtet a régi harcosok vadsága, az eszeveszett berszerki düh, amelyről az északi költők annyit énekelnek. Az a talizmán korhadt és el fog jönni a nap, mikor siralmasan összetörik. A régi kőistenek akkor kikelnek a széthullt omladékból, kidörgölik szemükből az ezeréves port és Thor végre felugrik óriási kalapácsával és szétveri a gótikus dómokat... Ha akkor majd halljátok a dörömbölést és csörömpölést, óvakodjatok, ti szomszédok, ti franciák és bele ne ártsátok magatokat azokba az ügyekbe, amelyeket mi németek otthon véghezviszünk. Megjárhatnántok. Óvakodjatok attól, hogy a tüzet fellobbantsátok és attól, hogy oltsátok. Könnyen megégethetnétek újatokat a lángon. Ne mosolyogjátok meg tanácsomat, egy álmodozó tanácsát, aki óv benneteket kantianusoktól, fichteánusoktól és természetbölcselektől. Ne mosolyogjátok meg a képzelődőt, aki a jelenségek birodalmában ugyanazt a forradalmat várja, amely szellemi téren lejátszódott. A gondolat előtte jár a tettnek, mint a villám a mennydörgésnek. A német mennydörgés ugyan szintén német, nem nagyon fürge és kissé lassan dördül meg: de megdördül és ha egyszer majd ropogást hallotok, amilyen ropogás még nem volt a világtörténelemben, akkor tudjátok meg: a német mennydörgés végre elérte célját. Erre a robajra a sasok holtan fognak lehullani a levegőből és az oroszlánok Afrika legtávolabbi sivatagán behúzzák a farkukat

és elbújnak királyi oduikba. Olyan színjátékot fog-
nak előadni Németországban, hogy ahhoz képest a
francia forradalom ártatlan idillnek tűnhetik. Most
persze meglehetősen csend van; és ha egyik-másik
kissé élénkebben mozog, azért ne higgyétek, hogy
ezek valamikor mint igazi színészek fognak fel-
lépni. Ők csak a kis kutyák, akik az üres arénában
futkároznak és egymást ugatják és harapják, mi-
előtt eljön az óra, hogy megérkezzen az élet-
halálra harcoló gladiátorok serege.

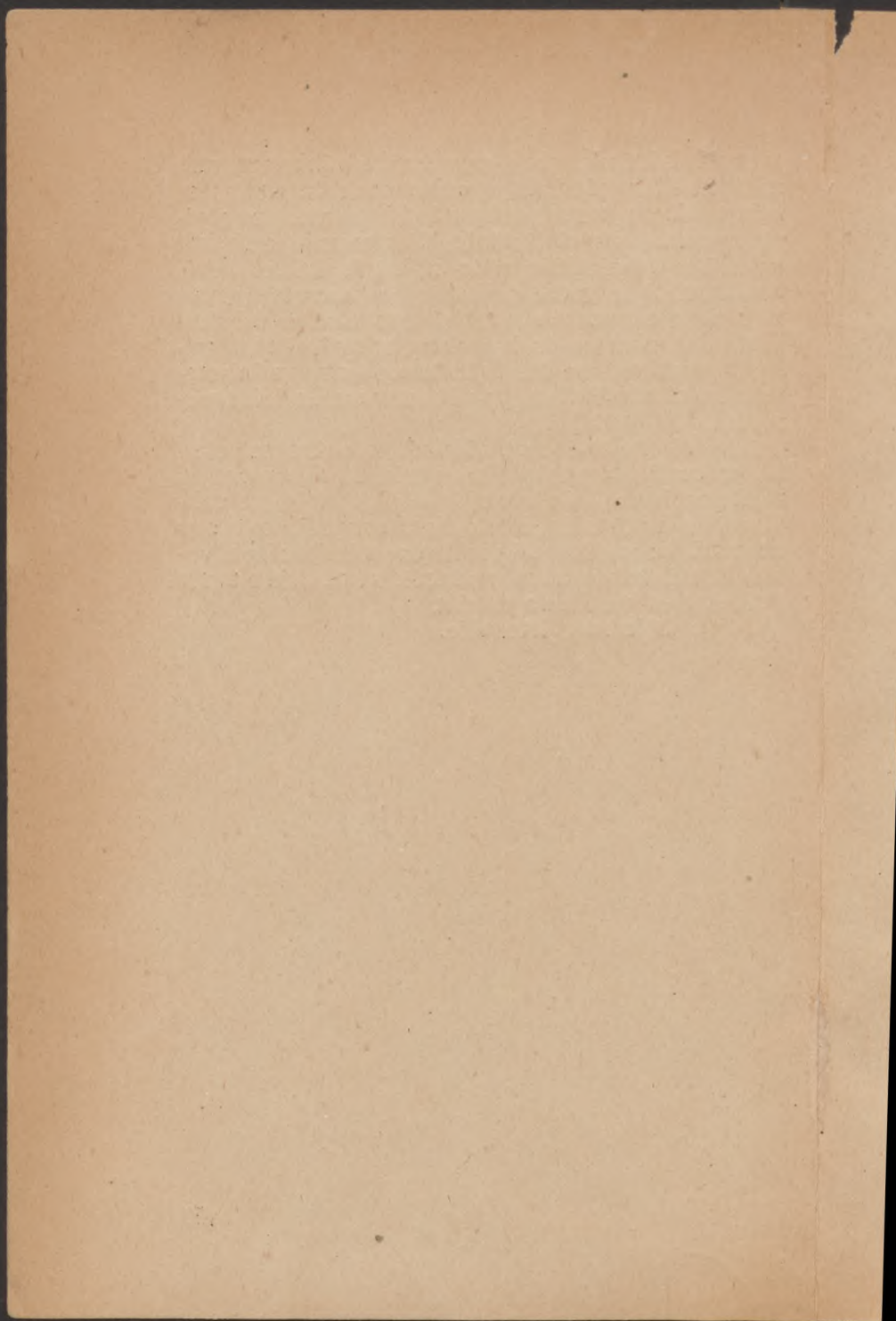
S ez az óra el fog jönni. Mint egy amfiteátrum
lépcsőin ülnek majd a népek Németország körül,
hogy lássák a nagy harci játékokat. Azt tanácsol-
om nektek, franciák, maradjatok akkor szép csönd-
ben és óvakodjatok a tapstól. Könnyen félreérthet-
nének és a magunk udvariatlan módján, kissé nyer-
sen inthetnének benneteket nyugalomra. Mert ha
már szolgáltságunk bosszus állapotában néhányszor
legyűrtünk benneteket, még sokkal inkább képesek
volnánk erre a szabadság ifjú mámorában. Hiszen
ti magatok is tudhatjátok, mire képes az ember
ilyen állapotban. Vigyázzatok! Javatokat akarom,
ezért mondom meg nektek a keserű valót. A fel-
szabadult Németországtól több félnivalótok van,
mint az egész Szent Szövetségtől összes horvát-
jaival és kozákjaival. Mert először is nem szeret-
nek benneteket Németországban, ami szinte meg-
foghatatlan, hisz oly szeretetreméltóak vagytok és
Németországban való jelenlétetekkor úgy igyekez-
tetek legalább a német nép jobbik és szebbik fe-
lének tetszeni. És ha ez a felük szeretne is benne-
teket, ez a felük tudvalevőleg nem visel fegyvert,
barátságuk tehát keveset használ. Hogy tulajdon-
képen mi panaszunk van ellenetek, sohasem bir-
tam megérteni. A göttingai söröspincében egyszer
azt jelentette ki egy ifjú ónémet, hogy meg kell
bosszulni a franciákon Hohenstaufeni Konradint,
akit Nápolyban lenyakaztak. Ti ezt bizonyára már
régén elfelejtették. Mi azonban nem felejtünk el

semmit. Látjátok, ha egyszer kedvünk szottyan, hogy belétek kössünk, nyomós okokban nem lesz hiány. Mindenesetre azt tanácsolom hát, hogy vigyázzatok. Akármilyen történik Németországban, akár a porosz trónörökös, akár a Wirth doktor kerül uralomra, ti legyetek csak mindig harcrakészek és álljatok nyugodtan a vártán, puskával a kézben. Javatokat akarom és komolyan megrémültem, mikor a multkoriban azt hallottam, hogy minisztereknek szándékában van Franciaország lefegyverzése.

Mivel mostani romantikátok ellenére született klasszikusok vagytok, ismeritek az Olympust. A meztelen istenek és istennők között, akik ott nektáron és ambrózián éldelegnek, ott láthattok egy istennőt. Noha ilyen örömek és szórakozások veszik körül, mégis mindig páncélt visel, fején tartja a sisakot és kezében a dárdát.

Ő a bölcsesség istennője.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
Bevezetés — — — — —	5
Első könyv	
Németország Lutherig — — —	19
Második könyv	
Luthertől Kantig — — — —	63
Harmadik könyv	
Kanttól Hegelig — — — — —	105

KLASSZIKUS IRÁSOK

sorozatában eddig megjelent könyvek:

	Ára Ft.
1. MACHIAVELLI: A fejedelem, II. kiadás	8.—
✓ 2. SCHOPENHAUER: A szenvedélyes szerelemről, II. kiadás	6.—
3. TOLSZTOJ LEÓ: Tudomány és művészet, II. kiadás	8.—
4. ROUSSEAU: Társadalmi szerződés, II. kiadás	12.—
5. CAMPANELLA: Napállam. — Elfogyott, új kiadás előkészületben	
6. TACITUS: Germánia. Elfogyott.	
7. MILL JOHN STUART: A szabadságról. El- fogyott, új kiadás előkészületben.	
✓ 8. FICHTE: A tökéletes állam	12.—
9. MONTESQUIEU: Európa egységéről	6.—
✓ 10. GRACIAN BALTASAR: Az életbölcse- ség kézikönyve.	12.—
✓ 11. ROBESPIERRE: Emlékiratai	8.—
12. ERASMUS: A balgaság dicsérete	6.—
✓ 13. VOLTAIRE: Filozófiai ábécé	12.—
✓ 14. HEINE HEINRICH: Vallás és filozófia	15.—
✓ 15. WILDE OSKAR: Emberi lélek a szocializmus- ban. Sajtó alatt. Ára kb.	5.—

Egyéb régebbi kiadványok:

VÁMBÉRY RUSZEM: Háborútól a békéig	6.—
JAROSLAV: A szovjet értelmiség multja és jelene	5.—
JAROSLAV: Értelmiség és marxizmus	4.—
KOLLÁR FERENC: Hegel	2.40
LAJTOR LÁSZLÓ: Engels és Linkoln	2.50
NAGYFALUSI JENŐ: A tudat, vallás és a történe- lem kezdetei	1.60
SÁNDOR PÁL: Marx vagy Hendrik de Mann	4.—
✓ SÁNDOR PÁL: A történelmi materializmus törté- nete, I. kiadás	15.—

Kisérje figyelemmel a PHÖNIX kiadványokat

74. oldal Splinza
80.

Márkus-nyomda
bpest, v, bank-u.5

